

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет
Кафедра нової та новітньої історії України

**УЧАСТЬ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У СКЛАДІ
ВОЮЮЧИХ АРМІЙ ПІД ЧАС ЛІВОНСЬКОЇ ВІЙНИ
(НА ЛАТИНОМОВНИХ ДЖЕРЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛАХ)**

Студента VI курсу
Прочка Юрія Володимировича

Науковий керівник:
Шепель Галина Вікторівна

Науковий консультант:
Задунайський Вадим Васильович

Львів 2019

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Історико-культурний та структурно-предметний аналіз джерел.....	10
1.1. Огляд латиномовних джерельних матеріалів: характеристика, авторство і рецепція.....	10
1.2. Розгляд джерел: змістовий і структурний аналіз та авторська інтерпретація.....	21
Розділ II. Наймані військові контингенти та «військова революція» на «східноєвропейському театрі бойових дій».....	36
2.1. Військове мистецтво другої половини XVI – другої половини XVII століття: головні теорії.....	36
2.2. Роль «найманців» у головних етапах «лівонської кампанії»: порівняльний аналіз.....	39
Висновки.....	70
Список використаних джерел і літератури.....	77

ВСТУП

Ранньомодерний час, ознаменований такими великими процесами як Відродження, Реформація й Контрреформація, за словами одного з провідних військових британських істориків Майкла Робертса став періодом активних та значних військових змін і нововведень – «військової революції 1560–1660», котра спричинилась до трансформації воєнної справи, зокрема масового використання пороху й вогнепальної зброї великого та малого калібрів, покращення матеріально-технічної бази і державного воєнного забезпечення, застосування нових складних військових тактик й стратегій, збільшення кількісного складу військ та покращення їх якості завдяки реорганізації й активне використання найманих військових формувань, для яких цей період став піком їх активного розвитку і популярності, зокрема й під час Лівонської війни (1558–1583). Ця історична доба також була позначена так званим загальноєвропейським «інформаційним вибухом», до котрого спричинилась не лише зовнішні обставини, але й власне розвиток інформаційних систем раннього Нового часу, бо ж на середину XVI ст. в Європі вже діяло понад 250 центрів книгодрукування, що видали близько 40 тисяч назв книг. Відтак, події Лівонської війни, які дещо збіглись у часі із культурним та інтелектуальним зростанням Заходу, віднайшли значне відображення в латиномовних творах тієї епохи, котрі стали своєрідною «візитівкою» свого часу, зокрема, йдеться про «*Historia Belli Livonici*» – «*Історія Лівонської війни*» Тілемана Бреденбаха; «*Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*» – «*Опис Сарматії Європейської, який охоплює Королівство Польське, Литву, Жемайтю, Русь, Мазовію, Пруссію, Померанію, Лівонію, частину Московії і Татарії*» Алессандро Гваньїні; «*Johannis Basilidis Magni Moschoviae ducis vita*» – «*Життя великого московського князя Івана Васильовича*» Пауля Одерборна; «*De Moscovia*» – «*Про Московію*» Антоніо Поссевіно; та «*De bello Moscovitico commentariorum libri sex*» – «*Коментарі про московську війну: шість книг*» Рейнольда Гайденштайна.

За словами французького дослідника Фернана Броделя період XVI–середина XVII століття був ознаменований економічним зростанням нових європейських держав, кредом яких було «*Bellum omnium pater*» – «Війна усьому голова», головними акторами на полі бою котрих стали наймані військові контингенти. Процес «найманства» в арміях більшості західноєвропейських держав у XVI – середині XVII ст. став вже доконаним фактом, а головні ознаки «військової революції 1560–1660 років», зокрема й використання власне найманих військових формувань, поширились і на «східноєвропейський театр бойових дій», розпочавши процес трансформації військової справи в арміях країн-учасниць Великого князівства Литовського, Королівства Польського (з 1569 року – Речі Посполитої) та Московської держави під час Лівонської війни (1558–1583). Відтак, дослідження ролі так званих «найманців» у воюючих арміях трьох «головних гравців» Великого князівства Литовського, Королівства Польського (Речі Посполитої 1569 року) й Московської держави, з огляду і на впровадження до наукового обігу низки нових латиномовних текстів, і на спробу поетапного простеження й порівняння ролі «різних найманців» в контексті розгляду головних військових змін та нововведень «військової революції» і її імплементації на «східноєвропейському театрі бойових дій», й зумовило новизну цього магістерського дослідження, котра впливає з її актуальності.

Метою цієї магістерської роботи є визначення ролі іноземних військових сил у складі армій-учасниць Лівонської війни – Великого князівства Литовського, Королівства Польського (після 1569 Речі Посполитої) і Московської держави під час ключових подій на визначених етапах Лівонської війни (1558–1583), а також спроба простеження головних ознак «військової революції» на «східноєвропейському театрі бойових дій».

Завдання цього дослідження – виокремити із дібраних латиномовних джерельних матеріалів («Історія Лівонської війни» Тілемана Бреденбаха, «Опис Сарматії Європейської» Алессандро Гваньїні, «Життя великого московського князя Івана Васильовича» Пауля Одерборна, «Про Московію» Антоніо

Поссевіно та «Коментарі про московську війну: шість книг» Рейнольда Гайденштайна) відомості про іноземні військові сили у складі армій-учасниць Лівонської війни – Великого князівства Литовського, Королівства Польського й Московської держави; спробувати поетапно простежити роль «найманців» під час ключових подій, крізь призму зіставлення з регулярними військовими формуваннями, з огляду на військове обладнання, види озброєння, ландшафтні особливості, використання тактичних і стратегічних підходів, командно-військове управління й реформування військової системи; та простежити головні військові зміни й нововведення унаслідок «військової революції» і процес їх імплементації на «східноєвропейському театрі бойових дій».

Об'єктом цього магістерського дослідження є безпосередньо Лівонська війна (1558–1583).

Предмет дослідження – участь іноземних військових формувань у складі армій-учасниць Лівонської війни (1558–1583) – Великого князівства Литовського, Королівства Польського (після 1569 року Речі Посполитої) й Московської держави, з огляду на їх відображення у джерельних латиномовних матеріалах крізь призму концепції «військової революції».

Хронологічна рамка цього дослідження окреслена другою половиною XVI століття, тобто власне періодом проведення Лівонської війни (1558–1583).

Географічні межі цієї магістерської роботи зумовлені завданням цього дослідження – спробувати простежити роль «найманців» під час взяття головних військово й територіально стратегічних бойових укріплень і поселень на «східноєвропейському театрі бойових дій»: Дерпту, Улли, Усвята, Полоцька, Вендена, Великих Лук, Пскова, що географічно відповідають сучасній території Латвійської Республіки, Естонської Республіки, Республіки Білорусь та Російської Федерації.

Виконання основних завдань передбачених цією магістерською роботою зумовило використання низки різних теоретичних підходів і методів, зокрема, йдеться про концепцію «військової революції 1560–1660 років» британського військового історика Майкла Робертса, яка засвідчила процес активних та

значних військових змін і нововведень: масове використання пороху й вогнепальної зброї, покращення матеріально-технічної бази і державного воєнного забезпечення, застосування нових складних військових тактик й стратегій, збільшення кількісного складу військ та покращення їх якості завдяки реорганізації й активне використання найманих військових формувань, котра й стала підставовою теоретичною рамкою до розгляду головних військових змін та нововведень унаслідок «військової революції» і процесу їх імплементації на «східноєвропейському театрі бойових дій», з огляду на участь іноземних військових формувань у складі армій-учасниць Великого князівства Литовського, Королівства Польського (з 1569 – Речі Посполитої) та Московської держави; добір же й аналіз латиномовних джерельних матеріалів зумовив використання методу «повільного читання» задля віднайдення в доволі великих за обсягом латиномовних текстах найбільш репрезентативних відомостей про іноземні військові сили; аналітичного й синтетичного методів опрацювання інформації, з огляду на особливості авторства й специфіку нарації; а також використання порівняльного методу задля визначення ролі відмінних поміж собою іноземних військових контингентів упродовж ключових етапів й подій Лівонської війни та для зіставлення їх з «регулярними» військовими формуваннями, з огляду на військово-обладнання, види озброєння, ландшафтні особливості, використання тактичних і стратегічних підходів, командно-військового управління та реформування військової системи.

Джерельна база складається із п'яти латиномовних текстів «*Historia Belli Livonici*» – «*Історія Лівонської війни*» Тілемана Бреденбаха; «*Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*» – «*Опис Сарматії Європейської, який охоплює Королівство Польське, Литву, Жемаїтію, Русь, Мазовію, Пруссію, Померанію, Лівонію, частину Московії і Татарії*» Алессандро Гваньїні; «*Johannis Basilidis Magni Moschoviae ducis vita*» – «*Життя великого московського князя Івана*

Васильовича» Пауля Одерборна; «De Moscovia» – «Про Московію» Антоніо Поссевіно; та «De bello Moscovitico commentariorum libri sex» – «Коментарі про московську війну: шість книг» Рейнольда Гайденштайна. Кожне з дібраних латиномовних джерел, з огляду на соціально-професійну приналежність автора, відмінність особистого військово-політичного досвіду, стиль нарації, змістову структуру творів, хронологічні рамки висвітлення подій та їх відображення через авторське сприйняття, зосереджують увагу на розбіжних або ж спільних аспектах ключових подій Лівонською війни: праця Тілемана Бреденбаха охоплює період з 1558 до 1564 року, Алессандра Гваньїні – епізодично з 1558 до 1574 року, Пауля Одерборна – з 1558 до 1583 року, Антоніо Поссевіно – з 1580 до 1583 року та Рейнольда Гайденштайна – з 1577 до 1583 року, надаючи можливість порівняння і зіставлення інформації про ключові події, з огляду на предмет дослідження, одразу у декількох джерелах.

Лівонська війна неодноразово була предметом досліджень багатьох істориків, до найавторитетніших з яких залічують праці та розвідки російських дослідників, авторів-класиків Миколи Карамзіна, Михайла Щербатова, Сергія Соловйова, Олексія Бестужева-Рюміна, котрі вперше сформувавши наратив про Лівонську війну як про один тривалий 25-річний військовий конфлікт з 1558–1583 року Московської держави за здобуття виходу до Балтійського моря; радянських дослідників Володимира Королюка і Роберта Віппера, котрі, наслідуючи класичну хронологію, зосередили власну увагу на розгляді зовнішньо-політичних планів царя Івана Грозного; низки сучасних російських дослідників, які розглядають Лівонську війну з доволі різних перспектив: так Олександр Шапран, хоч і наслідує усталену хронологію, проте започатковує новий дискурс довкола Лівонської війни, називаючи її однією з найбільших помилок тодішнього, за його словами, політично обмеженого й недалекогоглядного державницького правління Івана Грозного; Володимир Волков вдається до більш предметного аналізу становлення й трансформації військової системи Московської держави кінця XV–першої половини XVII століття, розглядаючи Лівонську війну як тло для військових змін і нововведень

у московському війську, подібно до того як це роблять американські дослідники Маршал По, Девід Стоун та Майкл Пол, аналізуючи процес військової та культурної «вестернізації» Московської держави; Олександр Філюшкін говорить про Лівонську війну як про військовий конфлікт протягом 1558–1561 років, заперечуючи при цьому намагання істориків називати Лівонську війну «першою війною Росії з Європою», й критикуючи усталену в історіографії думку про те, що Московська держава головно розпочала війну через необхідність здобуття виходу до Балтійського моря; білоруського історика Андрія Янушкевича, котрий, подібно литовським історикам Віктору Станелису, Раймонду Рагаускене, Гедиміну Лейсмайтису, розглядає лівонський конфлікт як останній шанс для здобуття незалежності Великого князівства Литовського протягом 1558–1570 років, тим самим розділяючи тривалий 25 річний конфлікт на два періоди військових дій – перший 1558–1570 і другий – 1577–1583, вписуючи Лівонську війну в рамки західної концепції «північних війн 1558–1721» британського історика Роберта-Яна Фроста; польських дослідників Яна Романовського, Станіслава Карвовські, Густава Мантойфеля, Казимира Гурського, Яна Натансона-Лескі, Казамира Пиварського, Йозефа Ясновського, Єжи Олевника, Ієроніма Граля, Владислава Семковича, Маріана Кукеля, Тадеуша Новака та Яна Віммера, котрі розглядають Лівонську війну як один тривалий військовий конфлікт, розділений 1569 роком, часом утворення Речі Посполитої, з огляду на що до 1569 року увагу дослідників привертають дії Королівства Польського під час протистояння Великого князівства Литовського з Московською державою, а після 1569 року в центрі уваги з'являється наратив про переможну «Московську війну» Стефана Баторія та утвердження Речі Посполитої на зовнішній політичній арені.

Магістерська робота складається з двох розділів, кожен з яких містить два підрозділи. У першому розділі проведено історико-культурний та структурно-предметний аналіз джерел, з огляд на їх характеристику, авторство і рецепцію, а також на зміст, структуру та авторську інтерпретацію. Другий розділ, який базується на латиномовних матеріалах, передбачає виокремлення

та аналіз головних концепцій щодо змін військового мистецтва другої половини XVI – другої половини XVII століття, а також має на меті проведення текстуального аналізу джерел, з метою виокремлення та порівняння усіх можливих інваріацій відображення іноземних військових формувань упродовж ключових боїв й облог на кожному з етапів Лівонської війни (1558–1583), крізь призму зіставлення з регулярними військовими формуваннями, з огляду на військове обладнання, види озброєння, ландшафтні особливості, використання тактичних і стратегічних підходів, командно-військове управління й реформування військової системи, головних військових змін і нововведень «військової революції» на «східноєвропейському театрі бойових дій», при цьому не намагаючись реконструювати повну картину перебігу всієї Лівонської війни (1558–1583).

Робота завершується висновками, списком використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ТА СТРУКТУРНО-ПРЕДМЕТНИЙ

АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ

1.1. Огляд латиномовних джерельних матеріалів: характеристика, авторство і рецепція

XVI століття, ознаменоване такими великими процесами як Відродження, Реформація й Контрреформація, супроводжувалось також одними з найбільших воєн, як от Італійські війни та Лівонська війна. Цей час також був позначений так званим загальноєвропейським «інформаційним вибухом», до якого спричинилась не лише зовнішні обставини, але й власне розвиток інформаційних систем раннього Нового часу¹, бо ж на середину XVI ст. в Європі вже діяло понад 250 центрів книгодрукування, що видали близько 40 тисяч назв книг². Відтак, події Лівонської війни, які дещо збіглись у часі із культурним та інтелектуальним зростанням Заходу, віднайшли значне відображення в латиномовних творах тієї епохи, які стали своєрідною «візитівкою» свого часу.

Знаний твір «*Historia Belli Livonici*»³ – «*Історія Лівонської війни*»⁴ був укладений Бреденбахом Тілеманом (1544–1587), доктором теології, який народився у місті Еммериху⁵, рейнської провінції Пруссії⁶, протягом всього життя був ревним захисником католицької церкви, і 1565 року в університеті Інгольштадта здобув ступінь доктора теології, а у 1565 році в Антверпені, та 1567 році у Бонні і Кельні нагороджений титулом каноніка – вищим титулом священика в католицькій церкві, у 1569 році ж очолив духовну раду колегії в

¹ Филлошкин А. И. *Завоевание Стефаном Баторием Полоцка в 1578 г. в Европейском нарративе* // Вестник Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2014. Вип. 1. Сер. 2. с. 6.

² Зашкільняк Л. О. *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів: Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. с. 62.

³ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 242–264.

⁴ Тут і далі переклад авторський.

⁵ Браудо А. И., Ефрон И. А. *Эммерих* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т.79. с. 771–772.

⁶ Браудо А. И., Ефрон И. А. *Бреденбах* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т.4. с. 634.

Бонні⁷. Перші праці Бреденбаха 1563 та 1564 років теологічного спрямування були написані у співавторстві з віденським єпископом й автором відомого трактату «Релігія московитів» (1525) Йоганом Фабрі⁸. Бреденбах, за твердженням російського дослідника Лівонської війни Олександра Філюшкіна, вперше вводить в науковий обіг поняття «Bellum Livonicum» – «Лівонська війна» у своїй праці «Historia Belli Livonici»⁹ – «Історія Лівонської війни», що була надрукована в 1564 році¹⁰. Проте існує певна наукова дискусія щодо часу видання першого примірника «Історії Лівонської війни»: одні стверджують, що цей твір з'явився уже в 1558 році, й перевидавався тричі – у 1564 році в Кельні, Антверпені, Лювені і двічі у 1565 році в Дуе і Ненсі; інші ж схиляються до думки, що він вийшов друком лише 1564 року, покликаючись на запис з самого твору Бреденбаха, а згодом перевидавався, зокрема й в перекладах французькою та нідерландською мовами у 1574, 1582, 1600, 1681 роках¹¹. Відомо, що основою твору стали свідчення Філіпа Ольмена, доктора теології, проповідника в Дерпті, котрий був очевидцем початку Лівонської війни – його взяття московитами у 1558 році, на якого автор часто покликається: «[...] vidit venerandus vir D. Philippus Olmen [...]»¹² – «[...] побачив гідний пошани чоловік доктор Філіп Ольмен [...]». Виклад подій Бреденбаха починається з 1500-х років, так званої передісторії дипломатичних та військових відносин Лівонської конфедерації і Московської держави, детально зображає протистояння московитів з Великим князівством Литовським й Королівством Польським протягом 1558–1564 років, залучаючи описи взяття московитами Полоцька

---

⁷ Duncker und Humblot. *Bredenbach Tilmann* // Allgemeine Deutsche Biographie. München/Leipzig: Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, 1876. Band 3. s. 279.

⁸ Дроздов Ю. Н. *Моски, русы и Московское государство*. Москва: Агентство Литера, 2015. с. 44, 74.

⁹ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. pp. 242 – 264.

¹⁰ Філюшкін А. И. «*Historia belli Livonici*» Тильмана Бреденбаха // Вестник СПбГУ. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский государственный университет», 2011. Вып. 3. с. 71.

¹¹ Там само, с. 71.

¹² Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 259.

(1563) та їх відступ в 1564 році завдяки вдалим діям об'єднаного польсько-литовського війська під проводом Миколи Радзивілла Чорного (1515–1565)¹³.

Історичний твір «*Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*»¹⁴ – «*Опис Сарматії Європейської, який охоплює Королівство Польське, Литву, Жемайтю, Русь, Мазовію, Прусію, Померанію, Лівонію, частину Московії і Татарії*» представника італійського шляхетського роду Ріццоні, військового діяча Речі Посполитої, історика Гваньїні Алессандро (1534/38–1614), містить цінну інформацію про Лівонську війну. За словами автора найповнішої біографії Алессандро Гваньїні італійського історика Карло Чіполли, той вочевидь добре знав латину, мав прекрасне розуміння інженерної справи, військового картографування й ремесла¹⁵. У 1557 році, потерпаючи від фінансової скрути, Алессандро Гваньїні, слідом за батьком, їде в Королівство Польське, де вони обидва у 1561 році рекомендовані руським воєводою Миколою Сенявським до військової служби Сигізмундові Августу, матір'ю якого була італійка Бона Сфорца, і того ж року залучені до польського війська як фахівці з фортифікаційних робіт¹⁶. Упродовж 1564–1567 років, дислокуючись у Вітебську, Алессандро Гваньїні воює в драбській, тобто пішій, роті найманців, яку очолює його батько, а у 1568–1569 роках вже сам стає чолі однієї з таких рот, чисельністю 200 солдатів, найманого війська Великого князівства Литовського¹⁷. З огляду на активну військову участь Аллесандро в війні протягом 1564–1574 років¹⁸, він мав нагоду бути очевидцем й безпосереднім учасником стратегічно і тактично важливих

---

¹³ Isabel de Madariaga. *Ivan the Terrible*. New Haven: Yale University Press. 2005. p. 192.

¹⁴ Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spirae: Bernardus Albinus, 1581. 271 p.

¹⁵ Cipolla C. *Un Italiano nella Polonia e nella Svezia tra il XVI e il XVII secolo. Notizie biografiche* // Miscellanea di storia Italiana. Torino, 1887. Т. XXVI. p. 643–657.

¹⁶ Gassencamp R. *Neue Urkunden uber den Aufenthalt des Alessandro Guanini und seiner Familie in Polen* // Zeitschrift der Historischen Gesellschaft fur die Provinz Posen. Posen, 1888. Band 4. p. 290–292.

¹⁷ Янушкевич А. Н. *Ливонская война 1558-1570 гг. и Великое княжество Литовское*. Минск: Медисонт, 2013. с. 177, 190.

¹⁸ Дячок О. О. *Хроніст Алессандро Гваньїні* // Український археографічний щорічник. Київ: Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2004. Вип. 8. с. 315.

військових операцій, зокрема під час збройних виступів під Полоцьком (1563), Дерптом (1564), Улою (1568) й Усвятю (1569). Власний активний бойовий досвід, перебування у московському полоні, використання білорусько-литовських хронік, розповідей Матея Стрийковського, який протягом деякого часу служив в його військовому гарнізоні, спричинились до того, що Алессандро Гваньїні у 1578 році в Кракові видає працю «Опис Сарматії Європейської», котра містить багато різноманітних, докладних політичних, військових, культурних, зокрема релігійних, описів Польщі, Литви, Московії, Лівонії, Пруссії, та інших земель¹⁹. Добре відома й, наскільки це можливо, досліджена проблема авторства «Опису Сарматії Європейської», позаяк у 1579 році Матеєм Стрийковським звинуватив Гваньїні в плагіаті, і у 1580 році король Стефан Баторій в Вільно надав привілей права власності на цей твір власне йому²⁰. Цілком ймовірно, що рукописні нотатки Стрийковського й надихнули Гваньїні на створення «Опису Сарматії Європейської», непрямым свідченням чого може бути той факт, що дослідники не виявили будь-яких спростувань чи реакції Гваньїні на звинувачення у плагіаті, який, на той час був доволі звичним явищем. В тому ж 1580 році, перед походом на Великі Луки, Алессандро Гваньїні вручив Стефану Баторію доповнену рукописну версію свого твору видану пізніше у 1581 році в Спірі²¹. Провокативна історія з плагіатом, італійське походження автора, латиномовність тексту, зародження першої європейської «масмедійної» революції²², початок пропагандистської війни Польщі проти Московської держави після вдалої для королівських військ

---

¹⁹ Дячок О. О. *Хроніст Алессандро Гваньїні* // Український археографічний щорічник. Київ: Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2004. Вип. 8. с. 315.

²⁰ Там само, с. 317.

²¹ Дячок О. О. *Проблема авторства «Опису європейської Сарматії» в історіографії* // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог–Нью-Йорк, 1999. с. 251–262; Лаврук Л. І. *Про "плагіат" Алессандро Гваньїні з Матея Стрийковського: порівняння образів в історичних нарративах XVI ст.* // «Магістеріум. Історичні студії». Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2015. Вип. 54. с. 16–20. Wojtkowiak Z. *Aleksander Gwagnin i Maciej Strzykowski: dwaj autorzy jednego dzieła*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014. s. 156.

²² Вирський Д. С. *Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. с. 96.

облоги Полоцька (1579)²³, сприяли популяризації твору в Європі, підтвердженням чого є низка латиномовних видань у Кракові (1578), Спірі (1581), Базелі (1582), Франкфурті (1584), Лейдені (1626, 1627, 1642), а також переклади – чеською, німецькою та італійською²⁴. В 1611 році ж польсько-український поет Мартин Пашковський друкує польський переклад першого латиномовного видання 1578 року «Опису Сарматії Європейської», доповнюючи його так званими «українськими реаліями» подекуди аж до 1600-х років²⁵, у краківського видавця Миколая Льоба під назвою «Хроніка Сарматії Європейської», яка, до слова, була перекладена українською дослідником Юрієм Мициком в 2007 році²⁶.

Текст «Johannis Basilidis Magni Moschoviae ducis vita» – «*Життя великого московського князя Івана Васильовича*»²⁷ написав уродженець Померанії, історик, з 1579 року магістр богослов'я, пастор в Ризі, і від 1593 року придворний проповідник Фрідріха Курляндського, Пауль Одерборн (1555–1604)²⁸, який був учнем Давида Хитреуса, лютеранського пастора в Ковно та суперінтендента литовської Аугзбурзької церкви²⁹. До найбільш відомих праць Одерборна належать «Panegyricus ad Johannem III Sveciae et Sigismundum III Poloniae reges» – «*Панегирик шведському королю Йоанну III та польському королю Сигізмунду III*» виданий у Ризі 1579 року, «De russorum religione, ritibus, nuptiarum, funerum etc.» – «*Про релігію, звичаї, одруження, похорони руських, та ін.*» надрукованій в Спірі 1581 року, та «Johannis Basilidis Magni Moschoviae ducis vita» – «*Життя великого московського князя Івана Васильовича*» опублікований у Віттенберзі 1585 року. Саме твір про життя Івана Грозного,

²³ Филлюшкин А. И. *Завоевание Стефаном Баторием Полоцка в 1578 г. в Европейском нарративе* // Вестник Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2014. Вип. 1. Сер. 2. с. 5–6.

²⁴ Вирський Д. С. *Річнополитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. с. 95.

²⁵ Там само, с. 114.

²⁶ Дячок О. О. *Археографія видань твору А. Гваньїні та фрагментів з нього* // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Дніпропетровськ: Генеза, 2001. Вип. 2. с. 302–316.

²⁷ Oderborn Paul. *Joannis Basilii Magni Moscoviae Ducis vita* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. p. 514–589.

²⁸ Duncker und Humblot. *Oderborn Paul* // *Allgemeine Deutsche Biographie*. München/Leipzig: Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, 1875–1912. Band 24. s. 149.

²⁹ Николетта Марчаліс. *Люторь иже луть. Прение о вере царя Ивана Грозного с пастором Рокитой*. Москва: Языки славянской культуры, 2009, с. 29.

історична постать якого не припиняла приваблювати письменників та читачів навіть після його смерті в 1584 році, приніс Одерборну славу і визнання³⁰. До особливостей цієї роботи належать залучення до її написання розповідей та повідомлень очевидців і учасників боїв³¹, які дозволяють побачити різні сторони військової кампанії, про котру йдеться зокрема в II–III книгах. З огляду на зацікавлення Європи особистістю Івана Грозного та подіями Лівонської війни, зокрема після польської пропаганди 1579 року, твір неодноразово перевидавався і перекладався. Так, у 1588, 1596, й 1698 році з'являються три німецькомовні версії твору, а в 1600 у Франкфурті перевидано початковий латиномовний варіант твору 1585 року³².

Праця «*De Moscovia*»³³ – «*Про Московію*» авторства Антоніо Поссевіно (1534–1611), папського дипломата, єзуїта, уродженця міста Мантуї, який здобував освіту у Римі протягом 1550–1552 років, був активним діячем єзуїтського ордену, що спричинилося до його призначення в 1578 році папським нунцієм у Швеції, апостольським вікарієм для Русі, Лівонії, Померанії, Саксонії й Угорщини³⁴, був написаний під час його перебування в Московській державі. Відомо, що у період з 1581 до 1582 року він брав участь як посередник в мирних переговорах між Московським царством і Річчю Посполитою, сприяв відторгненню від Москви лівонських земель, вів безрезультатні переговори з Іваном Грозним про церковну унію, а у 1583–1584 роках виконував низку дипломатичних доручень Ватикану в Польщі й намагався організувати військову інтервенцію проти Московської держави³⁵. Власне, перебування у дипломатичних справах в Московії та Речі Посполитій

³⁰ Некрашевич-Короткая Ж. В. *События и лица российской истории второй половины XVI – первой половины XVII в. В памятниках латиноязычной поэзии великого княжества литовского* // Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2012. № 2(12). с. 16–17.

³¹ Лобанов Н. А. *Образ России в германском обществе XVI-XVII веков* // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.): сборник статей памяти В.И.Буганова. Москва: Российская академия наук, Институт российской истории; отв. ред. Н.М.Рогожин, 2001. с. 140.

³² Лукьяненко Н. А. *Издание сочинений Пауля Одерборна* // Вестник Московского государственного областного университета. Москва: Издательство МГОУ, 2007. № 2. с. 154–155.

³³ Possevino Antonio. *De Moscovia* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 590–691.

³⁴ Любович Н. Н. *Поссевино Антонио* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 24а. с. 698–699.

³⁵ Сербина Н. Ф. *Поссевино Антонио* // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. с. 312.

під час Лівонської війни дозволили автору доволі детально зобразити не лише дипломатичні і політичні відносини, але й окреслити головні військові аспекти воюючих сторін в своїй праці «De Moscovia»³⁶ – «Про Московію», виданій у Вільно в 1586 році. Цей твір, який, цілком ймовірно, зокрема й через доволі повні описи відносин Риму та Москви, залучення різних джерел та творів попередників – Герберштайна, Гваньїні, Кобенцеля, Джовіо, Кампензе³⁷, склав літературну конкуренцію роботі Гайденштайна, надрукованій двома роками пізніше у Базелі 1588 року, «De bello Moscovitico commentariorum libri sex»³⁸ – «Коментарі про московську війну: шість книг». Авторству Поссевино також, зокрема, належать такі твори як «Livoniae commentarius» – «Коментарій про Лівонію» виданий в 1583 році у Бартфельді, «Dell sacrificia della Messa» – «Святі Дари Літургії» – в 1563 році у Ліоні, «Il soldato cristiano» – «Християнський воїн» – в Римі у 1569 році, «Notae verbi Dei et Apostolicae Ecclesiae» – «Записи Божого слова і Апостольської церкви» – в Познані у 1586 році³⁹, однак одним з найбільш популярних є саме твір «De Moscovia»⁴⁰ – «Про Московію», про що свідчать численні перевидання – в Антверпені у 1587 році, двічі в Кельні у 1587 і 1595 роках, в збірнику Старчевського «Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI» – «Іноземні письменники історії Русі шістнадцятого століття» – у Берліні в 1842 році, та переклади італійською у Феррарі в 1592 році й російською у Москві в 1983 році⁴¹.

Коментарі «De bello Moscovitico commentariorum libri sex»⁴² – «Коментарі про московську війну: шість книг», написані одним з офіційних історіографів баторіанських часів пруського походження Рейнольдом Гайденштайном (1556–

³⁶ Possevino Antonio. *De Moscovia* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 590–691.

³⁷ Толстой Н. И. *Избранные труды. Славянская литературно-языковая ситуация*. Москва: Языки русской культуры, 1998. Т. 2. с. 447.

³⁸ Heidenstein Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. 186 p.

³⁹ Benigni U. *Antonius Possevinus* // Catholic Encyclopedia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.encyclopedia2000.com/cathopedia/vol12/voltwelve241.shtml>

⁴⁰ Possevino Antonio. *De Moscovia* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 590–691.

⁴¹ Годовикова Л. Н. *Введение* // Поссевино А. *Исторические сочинения о России XVI в.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yakov.works/acts/16/possevino/233.html>

⁴² Heidenstein Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. 186 p.

1620), перед яким стояло завдання описати переможну для Баторія Лівонську війну (1577–1582), котру уже два роки перед тим зображав угорський історик Павло Гиуляй в своїй невеличкій за обсягом праці «*Commentarius rerum a Stephano rege, adversus magnum Moschorum ducem gestarum anno 1580*» – «*Коментар діянь короля Стефана проти великого князя Московського року 1580*»⁴³. Відомо, що Рейнольд навчався у низці провідних університетів – 1566 року в Кенігсберзі, 1571 року у Віттенберзі, 1577 року в Падуї, Орлеані та Парижі⁴⁴, хоча більшість тогочасних представників Польщі і Пруссії обмежувалась навчанням лише в Падуанському університеті⁴⁵, здобувши прекрасну освіту, яка дозволила йому майстерно писати твори латиною. Одним з його перших історіографічних творів був літопис падуанських легістів німецької нації 1576–1579 років – «*Annales Patavini*» – «*Падуанські хроніки*», написаний ще під час навчання у Падуанському університеті⁴⁶. В 1585 ж році у Кракові з'являється «*De bello Moscovitico commentariorum libri sex*»⁴⁷ – «*Коментарі про московську війну: шість книг*», хоча цей твір уже був готовий до видання близько року⁴⁸, однак зазнавав численних виправлень Яна Замойського⁴⁹. У той час як велась політична боротьба між Замойськими й Зборовськими⁵⁰, з'явилися нові видання «Коментарів», цілком ймовірно без відома самого автора, в Базелі 1588 року, а також як додаток до твору Крамера «*Polonia*» – «*Полонія*» у Кельні 1589 року⁵¹. Така велика кількість публікацій «Коментарів» засвідчує неабияке зацікавлення, й в самій Речі Посполитої, й за

⁴³ Вирський Д. С. *Річнополитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. с. 79.

⁴⁴ Браудо А. И. *Гейденштейн Рейнгольд* // *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 8. с. 245.

⁴⁵ Войтович Л. В. *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2006. с. 94–95.

⁴⁶ Вирський Д. С. *Річнополитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. с. 79.

⁴⁷ Heidenstein Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. 186 p.

⁴⁸ Лимонов Ю. А. *Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVI вв.* Ленинград: Наука, 1978, с. 169–170.

⁴⁹ Вирський Д. С. *Річнополитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. с. 79.

⁵⁰ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. с. 124.

⁵¹ Браудо А. И. *Гейденштейн Рейнгольд* // *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т.8. с. 245.

її межами, подіями часів правління Стефана Баторія та його військовими діями проти Московської держави, про що, зокрема, свідчить уривок із джерела: «Jam Reinholdi commentaries non modo intra, sed etiam extra regnum manibus teri permultorum, etiam perdoctorum [...]»⁵² – «Уже коментарі Рейнольда поширились не лише всередині, а й поза межами королівства в руки утрічі більшої кількості людей, зокрема учених [...]». Доопрацьований твір Гайденштайна видали у 1672 році в Франкфурті-на-Майні накладом Гданського каштеляна Яна Гайденштайна, сина Рейнольда Гайденштайна⁵³, з присвятою королю Польщі і Великому князю Литовському Михайлу Корибуту Вишневецькому (1669–1673)⁵⁴, де «Коментарі про московську війну», займали III–VII книги, будучи частиною хронологічно ширшої праці, яка складалась з дванадцяти книг, Гайденштайна «Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII» – «Діяння Польські від смерті Сигізмунда Августа: дванадцять книг»⁵⁵. «Коментарі» Гайденштайна видавались також як частина «Rerum Moscoviticarum auctores varii» – «Різні автори Московитських діянь» у Франкфурті (1600)⁵⁶. Їх перекладали багатьма мовами: перший переклад був зроблений німецькою мовою Генріхом Ретелем в Гьорлічі у 1590 році; 1857 року з'являється польський переклад Михайла Гліщинського⁵⁷ під редакцією В. Д. Спасовича в Санкт–Петербурзі та російський переклад Виноградова І. І.⁵⁸ з передмовою В. Г. Васильєвського у 1889 році⁵⁹.

З огляду на те, що події Лівонської війни (1558–1583) відбувались в одних часових рамках з культурним та інтелектуальним піднесенням,

---

⁵² Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 12.

⁵³ Лимонов Ю. А. *Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVI вв.* Ленинград: Наука, 1978, с. 171.

⁵⁴ Плюшар А. А. *Гейденштейн Рейнгольд* // Энциклопедический лексикон. Санкт-Петербург, 1838. Т. 13. с. 416.

⁵⁵ Вирський Д. С. *Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. с. 80–81.

⁵⁶ Браудо А. И. *Гейденштейн Рейнгольд* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т.8. с. 245.

⁵⁷ Gliszczyński M. *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII*. Petersburg: Wolff Bolesław Maurycy, 1857. Т. 1. 264 s.

⁵⁸ Виноградов И. И. *Гейденштейн Р. Записки о Московской войне (1578–1582)*. Санкт-Петербург: Археографическая комиссия, 1889. 498 с.

⁵⁹ Браудо А. И. *Гейденштейн Рейнгольд* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т.8. с. 245.

позначеним, зокрема й, інтенсивним книгодрукуванням, збереглась доволі велика кількість історичних латиномовних творів, яка дала нам нагоду здійснити більш предметний, зважаючи на тему дослідження, добір джерельних матеріалів, котрі, здебільшого завдяки різній соціально-професійній приналежності авторів і відмінності їхнього військово-політичного досвіду, зосереджують увагу на розбіжних або ж спільних аспектах ключових подій Лівонської війни. Відтак у цьому підрозділі були проаналізовані праці Тілемана Бреденбаха – «Історія Лівонської війни», Алессандро Гваньїні – «Опис Сарматії Європейської», Пауля Одерборна – «Життя великого московського князя Івана Васильовича», Антоніо Поссевіно – «Про Московію» та Рейнольда Гайденштайна – «Коментарі про московську війну: шість книг», крізь призму авторського територіального, станового і фахового статусу, зважаючи на «історію видань» та пізнішу рецепцію.

Трактат прусського доктора теології, каноніка католицької церкви, автора низки теологічних праць, Тілемана Бреденбаха «Історія Лівонської війни», надрукований вперше у 1564 році, а згодом тричі перевиданий й багаторазово перекладений, зокрема французькою та нідерландською мовами в 1574, 1582, 1600 і 1681 роках, будучи одним з перших зразків латиномовних творів про Лівонську війну та власне впроваджуючи сам термін «*Bellum Livonicum*» – «*Лівонська війна*», укладений з врахуванням тверджень очевидців подій, зокрема свідчень доктора теології і проповідника у Дерпті Філіпа Ольмена про низку важливих облог, зокрема Дерпту 1558 року й Полоцька 1563 року.

Історичний твір польського військового інженера італійського походження і фахівця з фортифікаційних споруд Алессандро Гваньїні «Опис Сарматії Європейської», перше видання якого відбулось в Кракові 1578 році, а згодом, зокрема й через провокативність історії зі звинувачення Гваньїні у плагіаті Матеєм Стрийковським, був перевиданий в Спірі (1581), Базелі (1582), Франкфурті (1584) і Лейдені (1626, 1627, 1642) й перекладений, зокрема, чеською, німецькою та італійською мовами, відображає особистий військовий

досвід Гваньїні протягом 1561–1574 років і деталізує збройні виступи під Полоцьком (1563), Дерптом (1564), Улою (1568) та Усвятом (1569).

Текст «Життя великого московського князя Івана Васильовича» написаний істориком й магістром богослов'я з Померанії, автором низки праць теологічного спрямування, Паулем Одерборном, опублікований в Віттенберзі 1585 року та, з огляду на зацікавлення Європи особистістю Івана Грозного після польської пропаганди 1579 року, перевиданий 1600 року у Франкфурті, й перекладений німецькою в 1588, 1596 і 1698 роках, базується на свідченнях очевидців та повідомленнях учасників боїв, що дає змогу простежити різні сторони тривалого військового протистояння Великого князівства Литовського, Королівства Польського й Московської держави під час Лівонської війни на кожному з її чотирьох етапів.

Твір папського дипломата та апостольського вікарія для Русі, Лівонії Померанії, Саксонії й Угорщини Антоніо Поссевіно «Про Московію», надрукований у 1586 році в Вільно і перевиданий, зокрема й з огляду на повні описи Риму й Москви та використання джерельних матеріалів Герберштайна, Гваньїні, Кобенцеля, Джовіо й Кампензе, спершу у Антверпені в 1587 році, а згодом двічі у Кельні в 1587 і 1595 роках, та у Берліні в збірнику Старчевського у 1842 році, і перекладений італійською в Феррарі у 1592 році й російською в Москві у 1983 році, укладений на підставі авторських спостережень під час його дипломатичного візиту в Річ Посполиту і Московську державу та детально відображає стан військових справ у обох держав в останні роки лівонського військового конфлікту.

Коментарі офіційного історіографа баторіанських часів прусського походження Рейнольда Гайденштайна «Коментарі про московську війну: шість книг», видані в 1585 році у Кракові, та перевидані після численних правок великого підканцлера коронного Яна Замойського в Базелі у 1588 році, в Кельні у 1589 році як частина твору Крамера «Полонія», й в Франкфурті-на-Майні у 1672 році – III–VII книги в ширшій праці Гайденштайна «Діяння Польські від смерті Сигізмунда Августа: дванадцять книг», та перекладені німецькою у 1590

році, польською в 1857 році й російською у 1889 році, написані з урахуванням тверджень очевидців, свідчень безпосередніх учасників бойових дій та військових зведень і відображають особливості військових дій на заключному етапі протистояння Стефана Баторія та Івана Грозного протягом 1577–1582 років.

1.2. Розгляд джерел: змістовий і структурний аналіз та авторська інтерпретація

Другий підрозділ першого розділу має на меті провести аналіз джерел, які слугуватимуть ключовими матеріалами для подальшого простеження ролі іноземних військових формувань у складі армій Великого князівства Литовського, Королівства Польського й Московської держави, з огляду на їх стиль нарації, змістову структуру, хронологічні рамки висвітлення подій та їх відображення через авторське сприйняття, з тим щоб виявити інформативність цих праць, простежити багатоступеневість подачі описуваних подій, спробувати зрозуміти вплив авторської заангажованості та власне спроможність, через розбіжне часове зображення етапів Лівонської війни, забезпечити повноту викладу.

Робота Тілемана Бреденбаха «*Historia Belli Livonici*»⁶⁰ – «*Історія Лівонської війни*» належать до джерел вільної наративної форми про політичні, військові і релігійні події у Лівонії з 1558 до 1564 року. Цей твір складається з семи підрозділів, починаючись з «*Praemium*»⁶¹ – «*Присвяти*» висловленій останньому католицькому єпископу Наумбургу Плюгу⁶², в якій позитивно оцінюються дії тевтонського ордену та католицьких єпископів щодо перетворення Лівонії на місце благородних мужніх та віруючих людей, які протистоять московитам у їх звірчій жорстокості – «*Funestissimi belli historiam*

---

⁶⁰ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 242–264.

⁶¹ Ibid, р. 242–244.

⁶² Филлюшкин А. И. «*Historia belli Livonici*» Тильмана Бреденбаха // Вестник СПбГУ. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский государственный университет», 2011. Вип. 3. с. 72.

scriptus [...] an truculentam et plus quam ferinam barbariem, an humanae bilis acrimoniam, an demum numinis iram et vindicandi propositum praevaluisse dicendum sit [...]»⁶³ – «*Опис історії дуже кровопролитної війни [...] слід сказати, що або безжальна і більша ніж звіряча жорстокість, або гострота людської злоби, або лише божий гнів і план помсти отримали перевагу [...]*». Окремо наголошується на важливості геополітичного розташування, зокрема, про те, що ця земля багата на зерно, роблячи її привабливою для завойовників – «*Siliginis et frumenti dives est Livoni, adeo ut exterae quoque nationes, Hollandia, Lubecum, etc; ejus ubertatem persentiant, ad quas frumentum e Livonia grandi copia advehitur*»⁶⁴ – «*Лівонія є багатою на пшеницею дуже високого гатунку і збіжжя настільки, що навіть іноземні країни, Голландія, Любек, та ін; до яких збіжжя з Лівонії у великій кількості привозять, її достаток визнають*». «*Exemplar epistolae denunciatoriae belli, quam magnus moscoviae princeps ad Livoniae procures misit*»⁶⁵ – «*Зразок листа, котрий оголошує війну, якого великий московський цар до очільників Лівонії послав*» – невеликий пасаж, в якому Бреденбах розповідає про початок Московської агресії батьком Івана Грозного Васиєм III (1505–1533) у 1527 році, що засвідчено дописом – «*Datum in nostro dominio, aula et urbe nostra Mosco anno 1527 mense Novembri*»⁶⁶ – «*Видано у нашому володінні, палаці і місті нашому Москві в році 1527 у місяці листопаді*», через те, що лівонці не сприяли московським торговцям та купцям, обкладали їх митом і не прагнули поновлювати укладений раніше двосторонній Благовіщинський договір 1503 року між Московською державою та Лівонською конфедерацією, підписаний по завершенню русько-литовської війни (1500–1503), терміном на 6 років⁶⁷.

---

⁶³ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 242.

⁶⁴ Ibid, p. 242–243.

⁶⁵ Ibid, p. 244–245.

⁶⁶ Ibid, p. 244–245.

⁶⁷ Волков В. А. *Войны и войска Московского государства (конец XV — первая половина XVII вв.)*. Москва: Эксмо, 2004. с. 64-65.

«Origo et principium belli»⁶⁸ – «Передумови і початок війни» – розділ, який присвячений розгляду витоків і причин війни вже 1558 року. Зважаючи на те, що Бреденбах був теологом, в його тексті доволі часто можна простежити релігійне пояснення виникнення тої чи іншої події. Так, до прикладу, вже згадувану агресію з боку Московської держави 1527 року, Бреденбах пов'язує з лівонською смутою 1527 року, викликаною протестантською діяльністю у регіоні «Anno Domini 1527 [...] plurimos e junioribus mercatoribus, novis dogmatibus a catholicismo seducens»⁶⁹ – «Року Божого 1527 [...] багатьох з молодих купців відділяючи від католицизму новими догматами». Відтак, сама війна і напад на Дерпт 1558 року – це ніщо інше як покарання Боже за минулі провини та гріхи лівонців, які детальніше зображені в наступному розділі – «De respublica eaque terribili Livonum vindicta, quae religionis mutationem et vitam in omne flagitiorum genus projectissimam secuta est»⁷⁰ – «Про державу і про цю жахливу помсту для лівонців, за якою прийшла зміна релігії і життя дуже знітюче через кожен з ганебних вчинків». Лівонську війну (1558–1564) у своєму трактаті Бреденбах ділить на три часові відтинки, що за його словами, символізують три різні війни: перша, так звана внутрішня релігійна «війна коадьюторів» – відбувалась в 1557 році і була спробою реалізації проекту анексії Лівонії Прусією та Королівством Польським⁷¹; друга – це власне конфлікт між тевтонським магістром і королем Польщі – «Secundi belli historia inter ordinis Teutonici magistrum et regem Poloniae»⁷² – «Історія Другої війни між магістром тевтонського ордена і королем Польщі»; третя – лівонцями та московитянами. Останній події автор присвячує окремий розділ – «Tertii belli

---

⁶⁸ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 245–251.

⁶⁹ Ibid, p. 245.

⁷⁰ Ibid, p. 251–253.

⁷¹ Попов В. Е., Филлюшкин А. И. «Война Кoadьюторов» и Позвольские соглашения 1557 года // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский государственный университет», 2009. Вип. 1–2. с. 151.

⁷² Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 253–254.

descriptio quod Magnus Ruthenorum imperator contra Livones gessit anno 1558»⁷³ – «Опис третьої війни, яку великий імператор рутенів проти Лівонії розпочав у 1558 році», називаючи її вкрай жорстокою – «Crudele profecto et plusquam beluinum spectaculum [...]»⁷⁴ – «Насправді жорстоке видовище і навіть звірське [...]», який доволі багатий на фактологічний матеріал й містить детальні описи військових наступальних та оборонних дій поблизу Нарви (1558) й Дерпту (1558) протягом так званого першого етапу Лівонської війни 1558–1561 років, протистояння Московської держави та Лівонської конфедерації, власне яке деякі дослідники називають справжньою Лівонською війною, зважаючи на розпад Лівонської конфедерації у 1561 році за Віленською угодою й початок протистояння вже Великого князівства Литовського, Королівства Польського (після 1569 року Речі Посполитої), Герцогства Курляндії й Семигалії (1561–1583), Королівства Швеції (1570–1583), Королівства Данії (1575–1578) з Московською державою в подальшому⁷⁵. Бреденбах завершує працю короткими нотатками – «Brevis, perspicua, et vera narratio, praelii commissi inter moscovitas et lithuanos, anno 1564, 26 Januarii»⁷⁶ – «Короткий, точний, і справжній опис битви влаштованої між московитами й литовцями, 26 січня 1564», де вже йдеться про серію успішних контрнаступів об'єднаних литовських й польських військ під час облоги Полоцька в січні 1564 року – «Occasio belli inter Regem Poloniae, magnumque Moscoviae Ducem, inde originem trahit, quod Rex Poloniae afflictu Lithuaniae contra crudelitatem Ducis Moscoviae opem tulerit»⁷⁷ – «Причина війни між королем польським і великим князем московським, бере початок звідти, що король польський надав допомогу

---

⁷³ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 254–263.

⁷⁴ *Ibid*, p. 257.

⁷⁵ Пенской В. В. *Очерки истории Ливонской войны. От Нарвы до Феллина. 1558-1561 гг.* Белгород: ИПЦ «ПОЛИТЕРРА», 2014. с. 150 с.

⁷⁶ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 263.

⁷⁷ *Ibid*, p. 263.

у боротьбі Литви супроти жорстокості московського князя» та «De secunda moscovitarum clade et fuga»⁷⁸ – «Про другу поразку і втечу московитів», в якій йдеться про відступ московського війська завдяки вдалим діям віленського воєводи Миколи Радзивілла Чорного (1515–1565) – «Moscovitae interim perniciosissime fugiebant [...]»⁷⁹ – «Московити тим часом дуже швидко втікали [...]».

Твір Алессандро Гваньїні «*Sarmatiae Europaeae Descriptio*» – «Опис Сарматії Європейської» 1581 року, написаний у популярному тоді жанрі космографії⁸⁰, передбачав детальний географічний та картографічний описи, наслідуючи вільну наративну форму про політичні, адміністративні, військові і культурні особливості земель Східної Європи, зокрема польських, литовських, пруських, лівонських та московських, й хронологічно згадуючи їх головні державотворчі історичні процеси і найбільш видатних представників, складався з шести книг, додатків у вигляді едиктів й іменного покажчика. Перша книга «*Sarmatiae Europaeae situs*»⁸¹ – «Розташування Сарматії європейської», що їй передуює лист-присвята королю Стефану Баторію «*Epistola*»⁸² – «Лист», містить історико-географічні описи Сарматії, проводячи розрізнення між Сарматією «європейською» та «азіатською», та хронологію Королівства Польщі, в якій автор детально зображує засновницький «сарматський міф» та конкретні періоди правління польських королів, починаючи від Леха I і завершуючи Сигізмундом II Августом (1548–1572) й Генріхом Валуа (1573–1574) – «*Compendium chronicorum Poloniae secundum seriem et successiones omnium principum*»⁸³ – «Витяг з хронік Польських відповідно до родів та

---

⁷⁸ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 264.

⁷⁹ *Ibid*, p. 264.

⁸⁰ Виноградов В. В. *Космография* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 16. с. 378.

⁸¹ Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spirae: Bernardus Albinus, 1581. p. 17.

⁸² *Ibid*, p. 11.

⁸³ *Ibid*, p. 24.

спадкоємності всіх королів». Друга книга – «Magni Ducatus Lituaniae cum suis ducibus, provinciis, palatinatibus, civitatibus»⁸⁴ – «Велике князівство Литовське зі своїми князями, провінціями, воєводствами, містами» присвячена опису порядку й генеалогії литовських князів, скромно, порівняно з попередньою польською частиною, доводячи свої описи до правління Олександра Ягеллончика (1501–1506). Третя книга – «Prussiae cum suis provinciis, civitatibus et castris, omniumque Magistrorum Crucigerorum Theutonisci ordinis, iuxta seriem compendiosa descriptio»⁸⁵ – «Скорочений опис Пруссії з її провінціями, містами і замками, а після нього перелік усіх Магістрів хрестоносців Тевтонського ордену» як і попередні дві коротко описує пруські землі, їх адміністративно-територіальний поділ, а також залучення у військові дії тієї епохи. Наступна, четверта книга – «Livoniae totius cum suis provinciis, civitatibus, castris, et commendaturis, sive palatinatibus etc. succincta descriptio»⁸⁶ – «Стислий опис усієї Лівонії з її провінціями, містами, замками, воєводствами та ін.» – короткий опис Лівонії, що містить також пам'ятки військових дій проти Московської держави ще перед 1558 роком. П'ята книга – «Omnium regionum Moschoviae Monarchae subiectarum, Tartarorumquae Campestrium, arcium, civitatum praecipuarum, morum denique gentis, religionis et consuetudinis vitae sufficiens at vera descriptio»⁸⁷ – «Достатній і правдивий опис усіх областей підпорядкованих Московській монархії і степових татарів, укріплень, головних міст, звичаїв і решти території, релігії і способ життя» описує адміністративно-територіальний устрій Московської держави, культурні та військові традиції цього регіону. Видається цікавим, що лише у назві книги про московитів автор додає до опису окреслення «правдивий», чого немає у жодному іншому розділі і це, очевидно, задля пікреслення власної об'єктивності щодо зображення ворога, якому присвячує кількадесятків сторінок, роблячи її третьою за обсягом

---

⁸⁴ Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spirae: Bernardus Albinus, 1581. p. 108.

⁸⁵ Ibid, p. 148.

⁸⁶ Ibid, p. 164.

⁸⁷ Ibid, p. 176.

після польської та литовської. Шоста книга – «Tartarorum campestrium, in hordas divisorum, morumque et consuetudinis vitae eorundem brevissima descriptio»⁸⁸ – «Дуже короткий опис степових татарів, у межах наділів і звичаїв і їхнього способу життя» коротко описує головні звички, традиції та військову участь татар у різних війнах, зокрема Лівонській.

Робота Пауля Одерборна «Johannis Basilidis Magni Moschoviae ducis vita» – «Життя великого московського князя Івана Васильовича» – це латиномовне джерело, написане в формі памфлету, центральним персонажем якого є Іван Грозний, про низку військових, політичних, релігійних особливостей, зокрема Лівонії та Московської держави, складається з трьох книг. У «Liber primus»⁸⁹ – «Першій книзі» автор зосереджує увагу на короткому описі географічних особливостей Московської держави, її мешканців та моральної характеристики особи й дій Івана Грозного, котрого у цьому творі ототожнюють з «тираном» – «Tyranus [...]»,⁹⁰ що ймовірно мало нове ранньомодерне значення – «жорстокий правитель», на відміну від первинного античного – «той, хто захопив владу насильно, неправомірно»⁹¹. Дві наступні книги, «Liber secundus»⁹² – «Друга книга» та «Liber tertius»⁹³ – «Третя книга» хронологічно описують увесь перебіг військових дій Лівонської війни, від початку збройного конфлікту 1558 «Basilidis [...] de bello Livoniense cogitare coepit, ut oceano ultimisque terris finiret Imperium»⁹⁴ – «Васильович [...] про війну з лівонцями думати почав, щоб імперія закінчувалась океаном і землями найбільш віддаленими» і до Ям-Запольського миру 1583, деталізуючи при цьому окремі військові епізоди біля Дерпту (1558), Нарви (1558), Вендену (1578), Полоцька

---

⁸⁸ Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spira: Bernardus Albinus, 1581. p. 231.

⁸⁹ Oderborn Paul. *Joannis Basilii Magni Moscoviae Ducis vita* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 514–538.

⁹⁰ Ibid, p. 536.

⁹¹ Бузескуль В. *Тиранія і тираны в Древней Греции* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1901. Т. 33. с. 224–226.

⁹² Oderborn Paul. *Joannis Basilii Magni Moscoviae Ducis vita* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 539–556.

⁹³ Ibid, p. 557–588.

⁹⁴ Ibid, p. 540.

(1579), а також низку інших фактів щодо географічного розташування Лівонії «Livonia region est latissima et fertilissima. [...] Ab occasu mari Baltico sive Germanico terminatur. A meridie Samogitiam et Lithuaniam respicit»⁹⁵ – «Лівонія регіон є дуже широкий і врожайний. [...] На заході морем Балтійським чи Германським закінчується. На півдні з жемайтійцями та литовцями межує», особливостей внутрішнього територіального поділу «Tres nunc longe maximi Reges in Livonia Imperium tenet. Magnam ejus partem Gothi possident, maximam Poloni, quorum Rex triennali bello pro hac provincia contra Moscos depugnavit, minimam partem Danus habet, quae et ipsa nunc Polonorum potestatem ventura putatur»⁹⁶ – «Тепер здавна три найбільші ландмайстри у Лівонії владу мають. Велику її частину посідають шведи, найбільшу поляки, король котрих завоював її у трирічній війні проти московитів за цю провінцію, найменшу частину датчани мають, яка й сама нині має намір перейти до поляків, як вважають», особистих якісних характеристик мешканців цього регіону «Gens in hac provincia aliquando immanis et barbara fuit, sed Germanorum commercio ad humanitatem est exulta»⁹⁷ – «Народ у цій провінції колись був жорстоким і неосвіченим, але торгівля з германцями зробила його освіченим», та внутрішнього конфлікту між передостаннім ландмейстером Тевтонського ордену в Лівонії, голови Лівонської конфедерації Йоганом Вільгельмом Фюрстенберзьким (Magister Guielelmus Furstenbergius)⁹⁸ та архієпископом Ризьким Вільгельмом Бранденбурзьким (Marchionem Guilelmus Brandenbugicus)⁹⁹, який, до слова, з метою зміцнення власних позицій, прохав про військову допомогу польського короля Сигізмунда Августа, що сприяло подальшому зближенню Лівонської конфедерації з Великим князівством Литовським та Королівством Польським аж до Віленської унії 1561 року¹⁰⁰, й

---

⁹⁵ Oderborn Paul. *Joannis Basilius Magni Moscoviae Ducis vita* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. p. 540.

⁹⁶ Ibid, p. 541.

⁹⁷ Ibid, p. 540.

⁹⁸ Ibid, p. 541.

⁹⁹ Ibid, p. 541.

¹⁰⁰ Пенской В. В. *Очерки истории Ливонской войны. От Нарвы до Феллина. 1558-1561 гг.* Белгород: ИПЦ «ПОЛИТЕРРА», 2014. с. 150 с.

входженню іноземного польського війська на територію Лівонії з подальшим посиленням його військового впливу у ході лівонської кампанії: «[...] Guilelmus antea Poloniae Regem S. Augustum per litteras admonuerat, ut subsidia summa celeritate compararet. [...] Poloniae Rex cum quinquaginta militum millibus expeditionem susceperat [...]»¹⁰¹ – «Вільгельм попередньо короля польського Сигізмунда Августа листами спонукав, щоб підкріплення з найбільшою швидкістю спорядив. [...] Король польський з п'ятдесятьма тисячами воїнів похід розпочав [...]».

Трактат «De Moscovia» – «Про Московію» Антоніо Поссевіно, відповідно до поділу усіх історичних праць за часів правління Стефана Баторія на власне «історичні», риторично вивершені, та «коментарі», яким була притаманна вільна наративна форма, близька до споминів, репортажу чи підручних нотаток¹⁰², власне до останніх він і належить, складаючись із низки авторських описів Московії й Речі Посполитої, а також зразків посольських листів, грамот і протоколів. Коментарі, маючи вільну наративну форму, та епізодично описуючи закладний період військового протистояння Московської держави й Речі Посполитої (1580–1583), містяться у відповідних розділах «Commentarius primus»¹⁰³ – «Коментарій перший», написаний у 1581 році, та «Commentarius alter»¹⁰⁴ – «Коментарій другий», написаний в 1584 році¹⁰⁵. Перші коментарі стосуються розповідей про «De rebus Moscoviticis, ad religionem spectantibus»¹⁰⁶ – «Про справи московські щодо релігії», «Difficultas, spes, ratio catholicae religionis in Moscoviam promovendae»¹⁰⁷ – «Сладність, перспективи, доцільність просування католицької релігії у Московію», «Spes, et exempla»¹⁰⁸ –

---

¹⁰¹ Oderborn Paul. *Joannis Basilii Magni Moscoviae Ducis vita // Starchevskii, A. V. Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 542.

¹⁰² Вирський Д. С. *Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. с. 75.

¹⁰³ Possevino Antonio. *De Moscovia // Starchevskii, A. V. Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 592.

¹⁰⁴ Ibid, p. 604.

¹⁰⁵ Pierling P. *La Russie et le Saint Siege*. Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, 1897. Vol. II. p. 230.

¹⁰⁶ Possevino Antonio. *De Moscovia // Starchevskii, A. V. Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 592.

¹⁰⁷ Ibid, p. 598.

¹⁰⁸ Ibid, p. 599.

«Перспективи й приклади», «Rationes promovendae in Moscoviam catholicae religionis»¹⁰⁹ – «Доцільності просування католицької релігії у Московію». Другі ж коментарі складаються з шістнадцяти підрозділів, з яких особливої уваги заслуговують «Mosci munitiones, et ratio earum defendendarum, cum oppugnantur»¹¹⁰ – «Московитські укріплення і способ їхньої оборони, коли їх штурмують» та «Vires aliae Mosci»¹¹¹ – «Інші сили московитів».

Твір Рейнольда Гайденштайна «De bello Moscovitico commentariorum libri sex» – «Коментарі про московську війну: шість книг», наслідуючи вільний стиль нарації коментарів й описуючи заключний етап Лівонської війни (1577–1583), складається з шести книг і невеликої передмови «Praefatio»¹¹² – «Передмова», у якій здебільшого ідеться про цінність та важливість історичних праць назагал. Власне, ця передмова має присвяту племіннику Стефана Баторія князю Трансільванському Сигізмунду Баторію (1581–1602)¹¹³ – «Sigismundo Batori [...], Principi Transilvaniae»¹¹⁴ – «Сигізмундові Баторію [...], князю Трансільванському», оскільки сам автор вважав, що частина слави короля в війні має належати також й Сигізмунду, який у майбутньому, як і його дядько, міг би стати «видатним мужем». Можливо, саме через цю присвяту Сигізмундові та її зміст, далекий від військових подій, передмова Гайденштайна стала не актуальною для майбутніх численних перевидань цих «Коментарів», зокрема в Кельні (1589) і Франкфурті (1600)¹¹⁵. У «Liber primus»¹¹⁶ – «Книзі першій» автор описує події з часу обрання королем Стефана Баторія в 1576 році й до початку перших військових дій під Ревелем (1577), Венденом (1578) і Полоцьком (1579). Деталі приготування до початку

¹⁰⁹ Possevino Antonio. *De Moscovia* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. p. 603.

¹¹⁰ Ibid, p. 606.

¹¹¹ Ibid, p. 607.

¹¹² Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 4.

¹¹³ Андреевский И. Е. *Батории* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 3. с. 180–181.

¹¹⁴ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 3.

¹¹⁵ Браудо А. И. *Гейденштейн Рейнгольд* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т.8. с. 245.

¹¹⁶ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 7.

військової кампанії та взяття 30 тисячним польським військом стратегічного Полоцька у 1579 році, який уже 16 років був в власності Московської держави¹¹⁷ зображені у «Liber secundus»¹¹⁸ – «Книзі другій». В книгах ж третій і четвертій, «Liber tertius»¹¹⁹ – «Книга третя» й «Liber quartus»¹²⁰ – «Книга четверта» йдеться про наступ на Московську державу, зокрема, так званий другий похід 50 тисячного польського війська¹²¹ у 1579–1580 роках, коли було взято стратегічно важливі для польської корони міста Усвят (1579), Заволоція (1579) і Великі Луки (1580) та військово приготування й взяття Полоцька в 1581 році і перші спроби до укладення мирного договору у 1583 році відповідно. Наступна, «Liber quintus»¹²² – «Книга п'ята» повністю присвячена згортанню військових дій, зміцненню військових позицій – «Samoscius profecto e castris Rege disciplinam inprimis militarem [...] sanxit»¹²³ – «Після того як король від'їхав з військового табору, Замоїський насамперед військовий порядок [...] встановив», та встановленню політичного порядку на захоплених територіях – «Senatorii Ordinis Stanislaum Tarnovium Radomiensem: Stephanu Grundsinscium Naklensem, Castellanos»¹²⁴ – «Із стану сенаторів [обрав] Станіслава Тарновського і Стефана Грудзінського, каштелянів: Радомського й Накельського». Остання, «Liber sextus»¹²⁵ – «Книга шоста» містить згадки про доволі різні адміністративні заходи на здобутих територіях, до яких вдавався Стефан Баторій під час антимосковської військової кампанії, зокрема, проведення опису та обліку майна, задля кращого розуміння постановки справ й подальшого ефективного їх використання: «Legatos [...] partim ex comitatu suo, partim ex Nobilitate Livonica designavit, qui provinciam universam inspicerent: agros reditusque eorum omnes, ac iura describerent, omnibusque iis de rebus ad se

---

¹¹⁷ Грабенский Вл. *История польского народа*. Минск: МФЦП, 2006. с. 194.

¹¹⁸ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 30.

¹¹⁹ Ibid, p. 64.

¹²⁰ Ibid, p. 106.

¹²¹ Грабенский Вл. *История польского народа*. Минск: МФЦП, 2006. с. 195.

¹²² Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 142.

¹²³ Ibid, p. 142.

¹²⁴ Ibid, p. 142.

¹²⁵ Ibid, p. 162.

referent [...]»¹²⁶ – «Помічників [...] частково із супутників своїх, частково із литовської знаті призначив, які оглянули цілу провінцію: поля і всі доходи з них, і відповідно до закону, описали все, а також переповіли про ці справи особисто [...]»; розробку чотирирівневого поділу новонабутої власності: перший стосувався прикордонних фортець – «Possessionum [...] omnium quatuor genera facienda iudicanat. Quorum primum esset, quod ad publicam securitatem pertinerent, finitimarum arcium: quaeque ad illas, ut ex propriis proventibus muniri, omnibus necessariis ad defensionem rebus ornari, retinerique posset, adiiciendae esset»¹²⁷ – «Він вирішив, що слід зробити чотири види усієї власності. З яких перший стосувався прикордонних укріплених фортець, оскільки вони стосувались громадської безпеки, кожна слід було пристосувати до інших, щоб можна було утримувати із власних надходжень, забезпечувати усіма необхідними для оборони речами, підтримувати в належному стані»; другий заторкував справи церковного кліру – «Earum alterum, quibus tum Episcopatus cultusque divinus, tum aerarium publicum stabiliretur»¹²⁸ – «Другий з яких слугував би для підтримки і єпископату, і богослужіння, і державної казни»; третій мав до справи з приватною власністю – «Tertium earum esse debere statuebat, quae privatis certo iure deberentur [...]»¹²⁹ – «Третій з них стосувався того, що належалося тим, у кого була приватна власність точно встановленого закону [...]»; четвертий заторкував фінансове заохочення військовиків – «Extremum quibus bene meriti et quorum prae caeteris in hoc bello opera eminuissent, virtutis causa donarentur»¹³⁰ – «Останній з них стосувався тих, які були гідними і які перевищили інших старанністю у цій війні, щоб винагороджувати їх за хоробрість»; та про запровадження і поширення королівських законів у сфері релігії, судочинства, оподаткування та місцевого адміністрування: «Erant, de quibus deliberabatur, capita haec potissima: de templis cultuque divino instaurando; de Episcopo

---

¹²⁶ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 163.

¹²⁷ Ibid, p. 163.

¹²⁸ Ibid, p. 163.

¹²⁹ Ibid, p. 163.

¹³⁰ Ibid, p. 163.

restituendo; provincia ordinis iudiciorumque causa in partes certas dividenda; magistratibus ac aerario publico constituendo»¹³¹ – «Найважливішими справами, щодо яких вони радилися, були такі: про храми і проведення богослужіння, про поновлення єпископа, про розділення території на визначені частини задля провадження судочинства, про встановлення магістратів і державної казни».

Аналіз праць Тілемана Бреденбаха – «Історія Лівонської війни», Алессандро Гваньїні – «Опис Сарматії Європейської», Пауля Одерборна – «Життя великого московського князя Івана Васильовича», Антоніо Поссевіно – «Про Московію» та Рейнольда Гайденштайна – «Коментарі про московську війну: шість книг», на котрих базуватиметься розгляд ролі іноземних військових формувань у складі армій Великого князівства Литовського, Королівства Польського й Московської держави, вказав на те, що, будучи нараційно різними, чи то космографічними, чи то памфлетними, чи то коментарями, чи ж то вільної наративної форми; описуючи політичні, культурні, зокрема релігійні, і військові події; маючи доволі розбіжну структуру, проте охоплюючи цілий ряд подій, котрі збігаються у часі, що надає можливість зіставлення та відображаючи різний рівень авторської заангажованості, усі вони, попри відмінності, містять доволі багато фактологічного матеріалу, який дозволить вдатись до багатоступеневого розгляду досліджуваних тогочасних мілітарних реалій.

Так, історичний твір вільної наративної форми «Історія Лівонської війни» Тілемана Бреденбаха, складаючись з семи тематичних підрозділів і короткої присвяти останньому католицькому єпископу Наумбургу Плюгу та описуючи політичні, релігійні й військові події, зокрема деталі наступальних та оборонних дій поблизу Нарви (1558) й Дерпту (1564), протягом так званого першого етапу Лівонської війни 1558–1564 років, котрий низка дослідників називає справжньою Лівонською війною, автор же розділяє на три окремі військові епізоди: перший – внутрішня «війна коадьюторів», другий –

---

¹³¹ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 162.

конфлікт між тевтонським магістром і королем Польщі, третій – протистояння лівонців та московитів; зображає Лівонію регіоном геополітично важливим, зокрема й з огляду на експортування звідти зерна в інші країни, що чималим чином спричинилось до кровопролитної та повної звірств війни з московитами, потрактовуючи її як певне «покарання боже лівонцям» за їх протестантську діяльність, унаслідок чого ті змушені були просити військової допомоги Великого князівства Литовського й Королівства Польського.

Космографічний твір «Опис Сарматії Європейської» Алессандро Гваньїні, передбачаючи детальний географічний та картографічний описи у шести книгах про політичні, адміністративні, культурні і військові особливості польських, литовських, пруських, лівонських, татарських й московських земель, останні з яких викликають особливий інтерес і бажання «правдивого» зображення Московської держави, містить особливо цінні згадки про військові дії протягом 1561–1574 років, зокрема деталі боїв під Полоцьком (1563), Улою (1568) та Усвятом (1569).

Памфлет «Життя великого московського князя Івана Васильовича» Пауля Одерборна, присвячений особі царя Івана Грозного, зображаючи його тираном і жорстоким правителем, вказуючи на високу врожайність й достаток Лівонії назагал, окреслюючи особливості внутрішнього територіального поділу між шведами, поляками і датчанами, згадуючи освітню трансформацію корінного населення регіону завдяки торгівлі з германцями, а також деталізуючи внутрішній конфлікт між передостаннім ландмейстером Тевтонського ордену в Лівонії, голови Лівонської конфедерації Йоганом Вільгельмом Фюрстенберзьким та архієпископом Ризьким Вільгельмом Бранденбурзьким, котрий і спричинився до вступу у війну Королівства Польського, складається з трьох книг, дві з яких хронологічно описують увесь перебіг військових дій Лівонської війни, від початку збройного конфлікту 1558 та до Ям-Запольського миру 1583 і виокремлюють військові епізоди біля Дерпту (1558), Вендену (1578), Полоцька (1579).

Коментарі, близькі до споминів чи репортажу, Антоніо Поссевіно «Про Московію», складаючись з двох частин обсягом двадцять два підрозділи, зображають заключний період протистояння між Стефаном Баторієм та Іваном Грозним протягом 1580–1583 років і деталізують відмінності й особливості фортифікаційних систем Московської держави.

«Коментарі про московську війну: шість книг» Рейнольда Гайденштайна, складаючись з шести книг і присвяти племіннику Стефана Баторія князю Трансільванському Сигізмунду Баторію (1581–1602) й описуючи заключний етап Лівонської війни протягом 1577–1583 років, деталізують низку найбільш важливих боїв цього етапу, зокрема військові дії під Венденом (1578), Полоцьком (1579), Усвятом (1579), Заволоцією (1579), Великими Луками (1580) й Псковом (1581), а також доволі повно зображають згортання військових дій, різні адміністративні заходи, підходи до зміцнення військових позицій, встановлення політичного порядку, проведення обліку майна, чотирирівневу модель поділу новонобутої власності, запровадження і поширення королівських законів у сфері релігії, судочинства, оподаткування та місцевого адміністрування Стефаном Баторієм на захоплених територіях.

До того ж, варто зазначити, що кожна із аналізованих робіт охоплює доволі конкретний період Лівонської війни (1558–1583): праця Тілемана Бреденбаха – з 1558 до 1564 року, Алессандра Гваньїні – епізодично з 1558 до 1574 року, Пауля Одерборна – з 1558 до 1583 року, Антоніо Поссевіно – з 1580 до 1583 року та Рейнольда Гайденштайна – з 1577 до 1583 року, надаючи можливість порівняння і зіставлення інформації про ключові події, з огляду на предмет дослідження, одразу у декількох джерелах.

РОЗДІЛ II

НАЙМАНІ ВІЙСЬКОВІ КОНТИНГЕНТИ ТА «ВІЙСЬКОВА РЕВОЛЮЦІЯ» НА «СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТЕАТРИ БОЙОВИХ ДІЙ»

2.1. Військове мистецтво другої половини XVI – другої половини XVII століття: головні теорії

Перший підрозділ другого розділу присвячений огляду головних концепцій середини XX – початку XXI століття щодо розвитку військової справи в другій половині XVI – другій половині XVII століття, та виокремленню найбільш значущих з них, щоб спробувати надалі простежити у латиномовному джерельному матеріалі головні військові зміни й нововведення та процес їх імплементації на «східноєвропейському театрі бойових дій».

У ранньомодерний час відбулись значні зміни та нововведення, які спричинились до трансформації військової справи, зокрема масове використання пороху і вогнепальної зброї великого й малого калібрів, покращення матеріально-технічної бази та державного воєнного забезпечення¹³², збільшення кількісного складу військ і покращення їх якості завдяки реорганізації старих військових порядків та найму кваліфікованих військових формувань, застосування нових складних військових тактик і стратегій, що були відповіддю на виклик нової історичної епохи¹³³. Однак, незважаючи на очевидність цих змін, сама характеристика розвитку військової справи другої половини XVI – другої половини XVII століття у дослідників значно різниться. Так, до середини XX ст. популярним було твердження британського військового історика Омана Чарльза, про те, що цей період європейської військової історії є одним з найбільш нудних та нецікавих¹³⁴. У 1955 році ж інший англійський історик, більш знаний як дослідник Шведської історії, Майкл Робертс запропонував концепцію «військової революції 1560–

---

¹³² Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV– XVIII ст.* Київ: Основи, 1998. Т. 3. с. 160–161.

¹³³ Дельбрюк Г. *История военного искусства в рамках политической истории: в 4 томах.* Санкт-Петербург: Наука, 2001. Т. 4. с. 40, 75, 101.

¹³⁴ Oman C. *The Art of War in the Sixteenth Century.* London: Greenhill Books, 1999. p. 34.

1660 років», одним з наслідків якої було активне використання найманих кваліфікованих військових формувань, для яких цей період став піком їх активного розвитку й популярності і в «Європі», і за її межами, та стверджував, що у зазначений період відбулись помітні зміни в військовій справі, зокрема, у тактиці – надання переваги лінійній побудові військ, збільшення вогневої міці та кількості мушкетів; стратегії – реалізація більш складних військових завдань з можливістю поєднання різних родів військ; особовому складі – зростання кваліфікованості й професійності найманих підрозділів з огляду на впровадження регулярних військових вишколів, що чималим чином спричинилося до перетворення тимчасових, які функціонували лише під час воєнних дій, у наймані формування на постійній основі; чисельності військ – зростання кількості військ завдяки державній фінансовій та адміністративній допомозі¹³⁵.

Джеффри Паркер же, один з провідних британських військових дослідників ранньомодерного часу, використовував термін «військової революції» для означення періоду з 1500 до 1800 років, і на відміну від Робертса, вважав головним технічним нововведенням другої половини XVI – другої половини XVII ст. не лінійну тактику, а появу бастионної системи укріплень, вперше застосовану в Італії, яка згодом отримала назву «італійської фортеці»¹³⁶. Будівництво дорогих систем захисних укріплень дозволило перенести військовий акцент на елемент облоги та збільшило шанси протистояти обстрілам з артилерії, що, на думку Джеффри Паркер, визначило подальше переважання заходу над сходом¹³⁷, а з огляду на необхідність ведення довготривалих і виснажливих облог, важка кавалерія через свою неефективність поступово трансформувалась у легку кінноту, маневрена піхота

---

¹³⁵ Roberts M. *The Military Revolution, 1560–1660* // *Essays in Swedish History*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1967. p. 195.

¹³⁶ Thibaut J. *Review Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660 by Christopher Duffy* // *Technology and Culture*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology, 1980. Vol. 21. p. 486.

¹³⁷ Parker G. *The Military Revolution: Military innovation and the rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. p. 113.

почала відігравати ключову роль й в обороні, й в наступі¹³⁸. Окрім цього, дослідник піддає сумніву тактичний і стратегічний аспекти «революції Робертса»¹³⁹, а збільшення чисельності військ пов'язує з якісним і кількісним покращенням матеріально-технологічної бази та природним приростом населення Європи протягом 1450–1600 років¹⁴⁰.

У той же час низка сучасних дослідників відкидає необхідність вживання терміну «військова революція». Так, Франсуа Ейсбур стверджує, що всі кількісні і якісні зміни в тогочасній військовій справі були еволюційними, а не революційними¹⁴¹. Натомість Джілмар Вісоні та Джейкоб Френк говорять про «військову революцію» як про міф, що є результатом європоцентричного погляду на історію, базуючи свою аргументацію на тому, що завоювання Мексики і Перу, мабуть, двох найбільш важливих колоній для європейських держав, було здійснено без технологій й тактики, що їх можна назвати «військовою революцією». Окрім цього, впровадження військових тактичних і технологічних реформ західного зразку відбувалось й в Японії, Кореї, Османській імперії та деяких індійських штатах, що, як зазначають дослідники, свідчить про штучність концепції «військової революції» і спростовує її ключову роль у становлення європейської гегемонії того часу¹⁴².

Розгляд головних теорій середини ХХ – початку ХХІ століття щодо розвитку військової справи в другій половині ХVІ – другій половині ХVІІ століття засвідчив наявність своєрідної «наукової дискусії» авторитетних дослідників Омана Чарльза, Джеффри Паркера, Франсуа Ейсбура, Джілмара Вісоні, Джейкоба Френка щодо теорії «військової революції 1560–1660 років», висунутої Майклом Робертсом, яка відображає головні військові зміни й

---

¹³⁸ Мак-Нил У. *В погоні за мощю. Технологія, вооруженная сила и общество в XI-XX веках*. Москва: Территория будущего, 2008. с. 113–114.

¹³⁹ Hall B. and DeVries K. *Essay Review the "Military Revolution" by Geoffrey Parker Revisited* // *Technology and Culture*. Baltimore: Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology, 1990. Vol. 31. p. 504–507.

¹⁴⁰ Parker G. *The "Military Revolution" 1560–1660 a Myth?* // *The Journal of Modern History*. Chicago: University of Chicago Press, 1976. Vol. 48. p. 208–210.

¹⁴¹ Heisbourg F. *Europe's Military Revolution* // *Joint Force Quarterly*. Washington: National Defense University Press, 2002. No. 32. p. 9.

¹⁴² Frank J., Visoni G. *The Military Revolution in Early Modern Europe*. London: Palgrave Macmillan, 2016. p. 13–14.

нововведення періоду Лівонської війни (1558–1583), що дає підстави для їх окреслення і спроби простеження власне процесу імплементації на «східноєвропейському театрі бойових дій» у латиномовних джерелах.

2.2. Роль «найманців» у головних етапах «лівонської кампанії»: порівняльний аналіз

Цей підрозділ покликаний виокремити із дібраних латиномовних джерельних матеріалів («Історія Лівонської війни» Тілемана Бреденбаха, «Опис Сарматії Європейської» Алессандро Гваньїні, «Життя великого московського князя Івана Васильовича» Пауля Одерборна, «Про Московію» Антоніо Поссевіно та «Коментарі про московську війну: шість книг» Рейнольда Гайденштайна) відомості про іноземні військові сили у складі армій-учасниць Лівонської війни – Великого князівства Литовського, Королівства Польського й Московської держави; спробувати поетапно простежити роль «найманців» під час ключових подій, крізь призму зіставлення з регулярними військовими формуваннями, з огляду на військове обладнання, види озброєння, ландшафтні особливості, використання тактичних і стратегічних підходів, командно-військове управління й реформування військової системи; та окреслити головні військові зміни і нововведення «військової революції» на «східноєвропейському театрі бойових дій».

«Іноземні військові формування» у ширшому класичному розумінні – це наймані кваліфіковані військові підрозділи, котрі перетворили війну на своє ремесло, отримуючи певну платню за надані послуги державам і часто не маючи ніякого безпосереднього зв'язку з ними, що спричинялось до їх ненадійності, грабунків місцевого населення, бунтів, зради та втечі із поля бою¹⁴³. Розгляд подій Лівонської війни (1553–1583) передбачає залучення зовнішніх найманих підрозділів, «за класичним визначенням» – угорців, німців, італійців, пруссів і шведів, а також модифікований варіант внутрішніх найманих підрозділів, котрі набували статусу «іноземних військових формувань», з огляду на уможливлення їх використання через територіальний

---

¹⁴³ Гречко А. А. *Армия* // Советская военная энциклопедия. Москва: Воениздат, 1976–1980. Том 1. с. 251.

або союзницький аспекти, як от, поляків, які до утворення Речі Посполитої надавали свої наймані військові контингенти Великому князівству Литовському¹⁴⁴; козаків, котрі будучи окремим соціальним станом активно діяли у ролі найманців протягом всього періоду Лівонської війни в складі різних державних утвореннях, зокрема у Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському, а згодом в об'єднаній Речі Посполитій¹⁴⁵; а також татарів, котрі відігравали допоміжну, а подекуди й головну, роль у війську Московської держави¹⁴⁶.

Кожен з чотирьох етапів Лівонської війни (перший (1558–1562), другий (1562–1570), третій (1570–1578) й четвертий (1578–1583))¹⁴⁷ передбачав залучення найманих військових формувань, які різнилися за кількістю, роллю та походженням. Так, під час першого і другого періоду відбувалось військове протистояння здебільшого між «регулярними арміями» Великого князівства Литовського та Московської держави, однак, литовці, зважаючи на неефективність й довготривалість збору масштабного посполитого рушення у перші декілька років війни та ініціативу військового командувача Великого князівства Литовського Миколи Радзивілла з Троки (Рудого) (1512–1584) – «*vir Nicolaus Radzivil Palatinus de Trocka [...]*» – «*муж Микола Радзивілл троцький воєвода [...]*»¹⁴⁸, запропонували тодішньому королю польському Сигізмунду Августу поповнити й підсилити новостворене наймане військо кавалерійськими і піхотними загонами – чехів, італійців, як от Амброджо Гваньїні і його син Алессандро, а також поляків, близько двох тисяч, військові контингенти яких упродовж 1561–1565 років відіграли важливу, однак не вирішальну роль в

---

¹⁴⁴ Янушкевич А. Н. *Ливонская война 1558–1570 гг. и Великое княжество Литовское*. Минск: Медисонт, 2013. с. 203–206.

¹⁴⁵ Брехуненко В. А. *Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. с. 5–17.

¹⁴⁶ Пилипчук Я. В. *Татари в Ливонской войне // История военного дела: исследования и источники*. Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480–2015. Санкт-Петербург: MILHIST, 2016. Ч. 2. с. 496–510.

¹⁴⁷ Корецкий В. И. *Ливонская война 1558-83 // Большая Советская Энциклопедия*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/great-soviet-encyclopedia/bse/070/132.htm>

¹⁴⁸ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta // Starchevskii, A. V. Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 263.

захисті Великого князівства Литовського¹⁴⁹, адже після припинення військових виплат з Королівства Польщі у 1566 році вплив польських найманців суттєво послабився, так і не зробивши «оборонну війну» Великого князівства Литовського переможною для нього на цьому етапі збройного конфлікту¹⁵⁰. Подібно до того, як Іван Грозний ефективно залучав татарське військо, польський король Сигізмунд Агуст також неодноразово вдавався до послуг низових козаків, котрі були універсальними військовими підрозділами, з огляду на їх здатність діяти як легка кавалерія та піхота¹⁵¹. Алессандро Гваньїні, командир польської найманої пішої роти в 1568–1569 роках чисельністю 200 солдатів¹⁵², зазначає, що козаки на чолі з низовим козаком Семеном Бірулею у складі польського війська під командуванням гетьмана Григорія Ходкевича¹⁵³, котрі брали участь в Лівонській війні ще задовго до створення першого реєстрового списку королем Сигізмундом Августом у 1572 році¹⁵⁴, досить ефективно діяли біля Ули, нанісши піший раптовий і несподіваний удар московитам: «Eodem tempore Januarii 18. Virula cum suis peditibus (qui vulgo Kozacy dicuntur, id est, qui hostem furtive et inopinate adoriri solent, Italice Corsari, Germanice Freibiteri dicuntur, qui in mari latrocinantur, sed Rutenis huius modi Kozacy dicuntur, qui vias hostium circumsidunt, et furtive inopinateque interdum decem Kozaki praedicti, ad centum Moschos ex insidiis irruunt, inopinatosque trucidant [...])»¹⁵⁵ – «У той самий час вісімнадцятого січня. Біруля із своїми піхотинцями (які в простонароді козаками зветься, тобто, ті, які мають звичку нападати на ворога крадькома і несподівано, з італійська корсарями, з

---

¹⁴⁹ Lesmaitis, G. *LDK samdomoji kariuomenė XV a. Pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*. Vilnius: Baltos lankos, 2010. s. 68.

¹⁵⁰ Янушкевич А. Н. *Ливонская война 1558–1570 гг. и Великое княжество Литовское*. Минск: Медисонт, 2013. с. 169–171, 206.

¹⁵¹ Войтович Л. В. *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.* // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 3. с. 74–75.

¹⁵² Янушкевич А. Н. *Ливонская война 1558–1570 гг. и Великое княжество Литовское*. Минск: Медисонт, 2013. с. 177, 190.

¹⁵³ Богуславский В. В. *Мадский Бируля* // Славянская энциклопедия: Киевская Русь – Московия: в 2-ч томах. Москва: Олма-Пресс, 2001. Т. 1. с. 685.

¹⁵⁴ Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків*. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 2. с. 28–29.

¹⁵⁵ Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spirae: Bernardus Albinus, 1581. 271 p. 69.

німецька фрайбітерами іменуються, які на морі чинять грабунок, але з русинська на власний спосіб козаками називаються, які дороги ворогів оточують, а сим часом раніше згаданих десять козаків крадькома й несподівано на сотню московитів із засідок накинудь та заскочених зненацька убивають [...]». Цікаво, що під час довготривалих облог та штурмів фортець, зокрема Полоцька, польське військо, як показує аналіз тексту, споруджувало добре захищений та укріплений військовий табір з використанням возів, ровів і насипів, що, за технічними характеристиками, нагадував козацький рухомий табір¹⁵⁶: «Exteriolem castrorum partem currus circumiecti, catenisque ferreis inter se devincti more Gentis Polonicae muniebant. Ad quos in maioris impetus aut periculi expectatione fossam etiam ducere, egestumque aggerem curribus obicere, atque munitissimi oppida castris circumdare solent»¹⁵⁷ – «Зовнішню сторону табору укріпляли розташовані довкола вози, які, за звичаєм поляків, також були скріплені між собою залізними ланцями. Біля яких, в очікуванні більшого нападу чи небезпеки, вони мають звичку також рів робити і вал насипати, щоб захистити вози, й таким чином надати військовому табору вигляду дуже міцного укріплення». Слід зазначити, що протягом військових дій 1562–1569 років проти Московської держави загалом взяло участь близько тисячі козаків, за що Велике князівство Литовське та Королівство Польське зобов'язувалися надати військовій виплати, а після унії 1569 року й включення українських земель в склад Речі Посполитої – особливий суспільний статус¹⁵⁸. Упродовж всієї подальшої військової кампанії, особливо на завершальному етапі Лівонської війни, козаки, попри нечисленність козацького війська назагал, неодноразово ставали в нагоді вже королю Стефану Баторію, котрий з метою отримання боєздатних й незалежних від погляду сейму військових формувань та уникнення ведення війни на два

---

¹⁵⁶ Заруба В. М. *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття*. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. с. 156.

¹⁵⁷ Heidenstein Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 39–40.

¹⁵⁸ Брехуненко В. А. *Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. с. 10.

фронти – з Туреччиною і Москвою, яку могли спровокувати численні військові козацькі вилазки проти турків¹⁵⁹, продовжив практику Сигізмунда II із залучення на службу козаків, сформувавши у 1578 році невеликі регулярні козацькі полки 500 осіб, а в 1583 році – 800¹⁶⁰. Козаки ж, з огляду на свою легкоозброєність й зміну загальної польської моделі ведення бойових дій – надання переваги маневреності й військовій хитрості перед веденням прямого бою¹⁶¹, були доволі вдалим доповненням до важкоозброєної польської кінноти, котра під час довготривалих облог, що стали звичним явищем у ході трансформації військової справи унаслідок «військової революції», була надто зтяжною та неманевреною¹⁶²: «Equitum duplex genus erat, alterum gravioris armaturae Husaorum [...] Kosakorum alterum levioris»¹⁶³ – «Вершників було два види: один важкоозброєні гусари [...] інший легкоозброєні козаки». Особливо ефективним був їх швидкісний і динамічний напад, який неодноразово використовував польський король під час взяття фортець¹⁶⁴, таких як Усвята: «Sub idem tempus in Usviate repentina excursione opprimendae spem Kosakki adducti fuerunt»¹⁶⁵ – «У той же час козаки були приведені до Усвяту в надії на захоплення [його] швидким нападом». Зазначимо, що швидкості та маневреності козацького війська чимало сприяло озброєння, яке частково було видозмінено на шляху до Великих Лук коронним канцлером Яном Замойським: «Hisce loco coryti bicubitales scloppetos ad humeros aptarat, breviores ex cinctu suspendendos dederat, acynace ad latus sinistrum et venabulo ex veteri instituto relictis»¹⁶⁶ – «Тим, які залишилися, на місці колчана доволі короткі карабіни, довжиною в два лікті, які слід було носити на поясі, приладнував до плечей, і,

¹⁵⁹ Леп'явко С. А. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. с. 15.

¹⁶⁰ Щербак В. О. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ: KM Academia, 2000. с. 124.

¹⁶¹ Kukiel M. *Zarys historii wojskowości w Polsce*. Krakow: Nakladem krakowskiej spolki wydawniczej, 1929. s. 58–60.

¹⁶² Сікора Р. *З історії польських крилатих гусарів*. Київ: Дух і Літера, 2012. с. 57.

¹⁶³ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 69.

¹⁶⁴ Леп'явко С. А. *Участь козаків у російсько-литовській війні в 1567–1569 рр.* // Україна і Росія в панорамі століть. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. с. 67.

¹⁶⁵ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 53.

¹⁶⁶ Ibid, p. 69.

за давнім звичаєм, давав шаблю з лівого боку та стис», що може бути свідченням залучення і використання пороху та вогнепальної зброї на більш менш постійній основі. Вміння ж козаків швидко орієнтуватись і вивчати місцевість¹⁶⁷ дозволяло польському війську зберігати фактор раптовості, а відтак уможливило виконання поставлених військових цілей без надмірних людських та матеріальних втрат: «[...] fallendi hostis causa per notas semitas a Kosakkis ductus excurrerat [...]»¹⁶⁸ – «[...] Він був приведений козаками відомими вузькими стежками, задля введення в оману ворога, щоб напасти [...]».

Московська ж держава використовувала татар, залучення яких було доволі схожим до ролі козаків у польському війську, зокрема й ногайських «Anno supradicto 1568. Septembris 29 die in festo Divi Michaelis Archangeli diem Veneris praesedente, Moschovitarum cum Tartaris Nahaicensis Horde, sex millia numero, sub Vitebskam venerunt ....»¹⁶⁹ – «Попередньозгаданого 1568 року 29 вересня у свято святого Архангела Михайла в день передуючий п'ятниці, шість тисяч московитів з татарами ногайськими із орди під Вітебськ прийшли [...]». Як засвідчує аналіз джерел, татари, за словами Пауля Одерборна, навіть присягнули на вірність московському цареві на шляху до Дерпту: «Exciverat interea suas e Livonia copias Basilides, ut Tartaris intra ditionis Moscicae sese ostendentibus obviam iret»¹⁷⁰ – «Тим часом Васильович вивів своє військо з Лівонії, щоб йти назустріч татарам, які дали обітницю поміж собою [бути] під владою Московії». Окрім того, з описів взяття Дерпту Тілемана Бреденбаха, татарські підрозділи були доволі добре інкорпоровані в основне московське військо і за чисельністю дорівнювали руській кінноті: «Rutheni equites numero triginta millia pergunt [...] Nis cum universo exercitu, videlicet quatuor agminibus Ruthenorum seu Moscoviorum, uno Tartarorum, quorum erant triginta millia, et

---

¹⁶⁷ Брехуненко В. А. *Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. с. 16.

¹⁶⁸ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 63.

¹⁶⁹ Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spirae: Bernardus Albinus, 1581. 271 p. 69.

¹⁷⁰ Oderborn Paul. *Joannis Basilii Magni Moscoviae Ducis vita // Starchevskii, A. V. Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. p. 543.

altero tormentariorum seu scolopetariorum qui duodecim millia constituebant, machinis quoque et tormentis aereis praegrandibus, tanto inquam, cum exercitu, ad obsidendum Torpatum progreditur» – «Руська кіннота у кількості тридцять тисяч збирається [...] Так з усім військом, очевидно з чотирьох загонів русинів або московитів, разом з татарами, яких було тридцять тисяч, і іншого – металних машин або «бекасів»¹⁷¹ яких було дванадцять тисяч, а також гармат і величезних мідних ядер, я повторюю з таким численним військом для облоги Дерпта вирушив». Як відомо, московити використовували цілу низку різних гарматних ядер, зокрема кам'яні, залізні, свинцеві, мідні, пізніше чавунні та інші¹⁷². Водночас, татари діяли як легка кіннота, що було доволі ефективно для здійснення раптових набігів або вилазок під Дерптом: «[...] Tartari quorum erant triginta millia, Livones invadere parant, eos in praedam sibi datos asserentes, arcus instruunt, et novo eos insperatoque praelio appetere instituunt»¹⁷³ – «Татари, яких було тридцять тисяч, готуються напасти на лівонців, захищаючи те, що їм було дано для грабунку, шикуються півколом, і вирішують, що вони у новій і несподіваній битві здобудуть [це]». Окрім швидкості, маневреності й раптовості, татари, а відтак і московське військо, мало ще одну особливість – доволі жорстоке поводження щодо полонених та жінок. Так, Тілеман Бреденбах біля Дерпту порівнює московитів з татарами, котрі продають рабів, беручи їх як «ясир»: «Pueros infra annum decimum necant, qui intra decimum et vigesimum annum constituti, Tartaris velut mancipia venduntur: qui vigesimum superabant, universi nulla miseratione trucidantur»¹⁷⁴ – «Вони вбивали хлопців до десяти років; тих, яких взяли у полон поміж десятим й двадцятим роком, немов рабів татари продають; тих, які більші двадцяти років, усіх без жодного жалю вбивають». Подібно чинилось й щодо жінок, що

¹⁷¹ Очевидно йдеться про особливий вид металних машин, котрий дістав назву за означенням схожості форми з невеликим птахом з дуже довгим дзьобом – бекасом.

¹⁷² Волков В. А. *Войско грозного царя*. Москва: Прометей, 2016. Том 1. с. 295.

¹⁷³ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. p. 262.

¹⁷⁴ Ibid, p. 257.

мало подвійну мету, з одного боку – взяти у полон представниць знатного роду й потім вимагати викупу, а з іншого – вчинити показові звірства, з метою залякати сусідні міста й спричинити паніку всередині укріплень, щоб таким чином ослабити їх обороноздатність. Саме так трапилось біля Вендену, в якому татари: «Cum enim Ascheradum debellavit, quingentas puellas nobiles earumque matres, ferocibus Tartaris in suo conspectus vitandas tradidit, quarum flebilis clamor per longissima locorum intervalla exanditus est [...]. Eaque re factum est, ut Vendenses feminae, quae a tyranno obsidebantur, et eandem plane miseriam et foeditatem timebant, in templo unanimes congregarentur, invocatoque sanctissimo Dei numine et animis expiatis se ipsas vivas concremarent [...]» – «*Бо коли [Іван Грозний] захопив замок Аскерад, він віддав жорстоким татарам на збезчещення в його присутності п'ятсот знатних дівчат і їх матерів, жалісливий крик яких упродовж дуже довгого часу було чути усюди [...]. А через оцю подію трапилось те, що Венденські жінки, яких тиран тримав в облозі, і такого ж самого нещастя й мерзенності боялися, в храмі усі зібралися, та після того як помолитися до найсвятішої ікони Божої й очистили душі, себе самі заживо спалили [...]*». Наявність такої значної кількості доволі детальних описів татарського війська у досліджуваних латиномовних джерелах очевидно зумовлена тим, що під час Лівонської війни (1558–1583), поки тривала перша фаза «військової революції»¹⁷⁵ – головні здобутки якої полягали у трансформації внутрішніх військових сил: кількісних змінах у війську й артилерії, акценті на кінноту і піхоту, централізації військової системи, створенні регулярного стрілецького війська й дворянського ополчення, загальній військовій повинності для поміщиків і вотчинників¹⁷⁶ та уніфікації системи військових виплат земельними наділами або «деньгами»¹⁷⁷ – Московська держава не вдавалась до активного залучення іноземних військових сил, як от західноєвропейських формувань, з огляду на низку

¹⁷⁵ Paul M. *The Military Revolution in Russia, 1550-1682* // The Journal of Military History. US: Society for Military History, 2004. Vol. 68. p. 9–10.

¹⁷⁶ Орлов А. С. *История России*. Москва: Проспект, 2006. с. 79–80.

¹⁷⁷ Поє М. *The Military Revolution, Administrative Development, and Cultural Change in Early Modern Russia* // The Journal of Early Modern History. Leiden: Koninklijke Brill NV, 1998. Vol. 2. p. 254.

аспектів: по-перше, активні військові дії з близьким територіальним ворогом спричиняли блокування західного й північно-західного кордону Московської держави, унеможлиблюючи забезпечення чисельного вербування і найму іноземних військових формувань Іваном Грозним або їх самостійний приїзд в Московську державу, що у XVII столітті отримав назву так званого «виходу» або «виїзду на государево имя»; по-друге, ідеологічно–цивілізаційне протистояння «Заходу» й «Сходу» та активне залучення іноземних військових формувань ворогом, особливо польським королем Стефаном Баторієм на останньому етапі Лівонської війни, зокрема угорців та німців, викликали особливу неприязнь і небажання мати до справи з представниками «західного» ворожого військового табору, що робило неефективним використання й поповнення московського війська іноземними військовими формуваннями шляхом їх переходу на московську сторону під час військових дій або ж після потрапляння у московський полон¹⁷⁸. Більш менш численне регулярне залучення і поява іноземних військових контингентів в складі основного московського війська пов'язана з другою фазою «військової революції»¹⁷⁹ (початок XVII століття) у період так званої «смути» (1598–1613) під час правління Лжедмитрія I (1605–1606) й Василя Шуйського (1606–1610)¹⁸⁰, яка передбачала «вестернізацію» московського війська¹⁸¹ – активні обміни та вишколи вищого офіцерського складу й окремих підрозділів, зокрема під командуванням шведського генерала-лейтенанта Якоба де ла Гарди та фельдмаршала Христ'єра Зомме¹⁸².

З огляду на наявність сформованих стійких переконань й упереджень щодо західних військових формувань як «чужоземців», стає зрозумілою

---

¹⁷⁸ Скобелкин О.В. *Служилые «немцы» в русском войске второй половины XVI в.* // История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск I. Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного: материалы научной дискуссии к 455-летию начала Ливонской войны. Санкт-Петербург: MILHIST, 2012. Ч. 1. с. 69–71.

¹⁷⁹ Poe M. *The Consequences of the Military Revolution in Muscovy: A Comparative Perspective* // Comparative Studies in Society and History. London: Cambridge University Press, 1996. Vol. 38. p. 607.

¹⁸⁰ Шмурло Е.Ф. *История России IX–XX век.* Москва: Вече, 2005. с. 156.

¹⁸¹ Черникова Т. В. *Европеизация России во второй половине XV–XVII веках: монография.* Москва: Московский государственный институт международных отношений, 2012. с. 106–109.

¹⁸² Пенской В. В. *От лука к мушкету: вооруженные силы Российского Государства во 2-й половине XV–XVII вв.: проблемы развития.* Белгород: БелГУ, 2008. с. 68–69.

тактика застосування особливо жорстокого поводження московським військом з найманими іноземними військовими формуваннями у складі польського війська. Так, Пауль Бреденбах говорить про звірства московитів в Дерпті щодо німецьких підрозділів: «Maxime autem Moscovius exercitus in Germanos saeviebat, quos ubi deprehendissent, misere et immaniter afflictabant. Viros brachiis truncant. Mulieribus ubera abscindunt, alios in frustra dissecant, et membra trementia, huc illucque disseminant»¹⁸³ – «Особливо ж Московське військо щодо германців лютувало, яких там [в Дерпті] захопили, завзято і жахливо піддавали тортурам. Чоловікам руки відрубують. Жінкам животи розпорюють, інших без жодної на те причини розсікають, і частини тіл, які ще здригаються, на різні боки розкидають». Рейнольд Гайденштайн же описує дії Івана Грозного щодо полонених, при цьому також звертає увагу на особливу жорстокість з німецькими бранцями: «Dum Polotiam exercitus contendit, Moscici Polonos et Litvanos, quos a multis annis in squalore et compedibus habuerant [...]. Maxime in Germanorum unum atque alterum crudelius, quam in caeteros saevitum [...]»¹⁸⁴ – «В той час як військо у Полоцьк прямувало, московити поляків і литовців, яких упродовж багатьох років в нечистоті й кайданах тримали [...]. Особливо кожного разу щодо німців жорстокішими були, ніж до інших полонених [...]». Натомість, Алессандро Гваньїні вказує на нестерпне тиранство та нечувану жорстокість, яку цар чинив також і польським, руським та литовським родинам полонених: «Isti autem omnes errant Poloni, Lithuani et Rutheni, una cum uxoribus et liberis, quos ad unum crudeliter, perdidit, aquisque obrui jussit»¹⁸⁵ – «Ці ж усі були поляки, литовці і русичі, яких разом із дружинами й дітьми до решти жорстоко стратив, і наказав у воду скинути». Водночас доволі цікавим царським задумом видається стратегія лояльного

---

¹⁸³ Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. p. 257.

¹⁸⁴ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 39.

¹⁸⁵ Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spirae: Bernardus Albinus, 1581. 271 p. 220.

ставлення, яку успішно використовував Іван Грозний вже щодо своїх військових, котрі зазнали поразки й були змушені залишити свої позиції: «*Pepercit tamen iis Moscus [...] vicina praesidia Lukos, Savolotiam, Nevelam, Usviatam, eos distribuit: in quibus deditiois Polotiensis ignominiam virtute delerent*»¹⁸⁶ – «*Однак московський цар їх помилував [...] у ближніх фортецях їх розмістив, в Луках, Заволоції, Невелі, Усвяті: у яких вони стійко позбувалися ганьби через капітуляцію Полоцьку*». Надмірну неприязнь московитів щодо головно німецьких військ ймовірно можна пояснити тим, що на час Лівонської війни протягом першої фази «військової революції» – до середини XVI століття, відбувались лише внутрішні зміни у військовій справі Московської держави, які не передбачали двостороннього військового, а тим паче культурного обміну московитів й західних військових підрозділів, унаслідок чого залишалась ціла низка культурних та релігійних упереджень щодо західних військових формувань, зокрема до одних з «найбільш віддалених» – німецьких¹⁸⁷.

Використання пороху, вогнепальної зброї великого калібру й стан матеріально-технічного забезпечення військ, з огляду на проведення якісних та кількісних змін в арміях обох сторін, заслуговують особливої уваги. Так, на різних етапах Лівонської війни залучення артилерії мало доволі важливе значення, зважаючи на те, що ця війна складалась головним чином з численних облог, що можна вважати своєрідним нововведенням «військової революції» – перенесення акценту військових дій на облогу. Захоплення на першому етапі Лівонської війни одного з найбільш стратегічно важливих міст – Полоцька дозволяє простежити наявність доброї матеріально-технічної бази й велику кількість інших військових запасів, про що власне зазначає Пауль Одерборн: «*Oppidum erat tormentis et munitioibus, et magno telorum numero, et militum*

---

¹⁸⁶ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 47.

¹⁸⁷ Paul M. *The Military Revolution in Russia, 1550-1682* // *The Journal of Military History*. US: Society for Military History, 2004. Vol. 68. p. 9–10.

etiam multitudine instructissimum»¹⁸⁸ – «Місто було дуже забезпеченим гарматами, і укріпленнями, і великою кількістю зброї, і ще безліччю солдат». Взяття цього міста польсько-литовським військом згідно з описами Алессандро Гваньїні, засвідчило використання московитським військом так званої «великої гармати», очевидно йдеться про одну з трьох найбільших гармат Московської держави – «Павлін» або «велику гармату» відлиту італійським майстром ливарної справи Паоло де Боссо у 1488 році, «гармату Кашпірова» відлиту німецьким майстром ливарної справи Кашпиром Ганусом в 1555 році, чи «Степанову гармату», відлиту московитським майстром Степаном Петровим у 1556 році¹⁸⁹: «Anno Domini 1564 [...] Nostri vero omnem suppelectilem bellicam, et universa hostium arma, tormentumque magno [...] abstulerunt»¹⁹⁰ – «Року Божого 1564 [...] » наші ж усе озброєння військове і уся зброю ворогів, і велику гармату [...] захопили». Полишення у Полоцьку так званої «великої гармати», вказує на те, що московити використовували цей вид гармат в добре укріплених містах, а також, на її нерухомість й статичність, зважаючи на захоплення ворогом. З огляду на це, московити неодноразово вдавались до тактики, яку сьогодні можна було б назвати – «спаленої землі». Так, під час виходу з міста Полоцьк 1579 року, цар наказав знищити порох, пошкодити великі нерухомі гармати та іншу військову зброю, щоб не дозволити заволодіти ними супротивнику: «[...] hortatur ut tormentis praesertim ac pulvere reliquoque belli instrumento, quod secum deserre non possent, corrupto [...]»¹⁹¹ – «[...] він закликає, щоб металеві машини, і особливо порох та решту військового спорядження, яке із собою забрати не можуть, було знищено [...]». Нерухомість й важкість великокаліберної зброї спонукала до використання

---

¹⁸⁸Oderborn Paul. *Joannis Basilii Magni Moscoviae Ducis vita* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. p. 547.

¹⁸⁹ Лобин А. Н. *Русская артиллерия в царствование Ивана Грозного* // Специальный выпуск I. *Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного: материалы научной дискуссии к 455-летию начала Ливонской войны*. Санкт-Петербург: MILHIST, 2012. Ч. 1. с. 117.

¹⁹⁰ Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spirae: Bernardus Albinus, 1581. 271 p. 67–68.

¹⁹¹ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 54.

водних шляхів задля їх швидкісного транспортування у місця активного ведення бойових дій, відтак, практично всі війська, а зокрема й польські використовували ріки для переправи важких військових гармат: «Tormenta Rex [...] secondo flumine Dryssam usque ad cognominis castello illi fluminis cum Duna confluentem demisaret [...]»¹⁹² – «Гармати король [...] уздовж річки Дрисси аж до однойменного з цією річкою замку, де вона стікається з Двиною, спустив [...]». Подібно переправляли й металюну зброю, що відіграла важливу роль під час облог фортець: «Simul tormenta, quae a Rege acceperat adverso Duna flumine cum reliquo graviore belli instrument praemittit»¹⁹³ – «Водночас він [Замойський] металюну зброю, яку від короля отримав, завчасу відіслав разом з рештою досить важкого військового спорядження навпростець рікою Двина». Свідчення ж Рейнольда Гайденштайна щодо взяття Вендену вказують на те, що московитське військо також використовувало гармати шведського зразка: «Erant tormenta maxime insignia, unum lupi: alterum accipitris: virginum duo: totidem Falconum imaginibus atque nomine: quaedam praeterea Sveco adempta cum eiusdem insignibus»¹⁹⁴ – «Були гармати, відібрані пізніше у шведів, особливо незвичні з їхніми знаками: одна – вовка, інша – яструба, дві дівиць, стільки ж із зображеннями і назвою соколів». Наявність шведських гармат в московитському війську є свідченням того, що, з одного боку, московитська артилерія й артилерія західного зразка, зокрема шведська, назагал мали однаковий спосіб технічного обслуговування і бойового використання, з огляду на те, що московити легко користали з військового трофею, очевидно, завдяки численному залученню спершу італійських, а потім німецьких майстрів до Гарматного двору Московської держави ще до початку Лівонської війни, зокрема італійців Аристотеля Фіоравенті, Джиакомо, Паоло де Боссо, Петро, Александро, литовця Богдана та німців Стефана, Миколи Оберакера, Іоганна Іордара, Кашпіра Гануса, останній з котрих був автором відомої «гармати

---

¹⁹² Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 51.

¹⁹³ Ibid, p. 72.

¹⁹⁴ Ibid, p. 27.

Кашпірова» у 1555 році та аналогів європейських гармат, зокрема, німецьких «Schlange» – «Змія» та «Scharfmetze» – «Рішуча дівчина» в Московському Гарматному дворі, його ж учень – московський майстер Андрій Чехов виготовив відому найбільшу «цар-гармату» у 1586 році¹⁹⁵; а з іншого ж боку послуговування зброєю супротивника може бути ознакою недостатньої кількості власної артилерії, до чого спричинилися не досить вдала якісна реформа зі збільшення кількості гармат в Московській державі, проведена під час так званої першої фази «військової революції» протягом другої половини XVI століття¹⁹⁶.

Попри неефективність важкої артилерії щодо маневреної піхоти, яка продовжувала залишатись «царицею полів» XVI століття¹⁹⁷, залучення гармат все ж відіграло особливо важливу роль під час довготривалих облог. Так, в описі Рейнольда Гайденштайна польського табору біля Полоцька добре простежується необхідність королем Стефаном Баторієм, зважаючи на неефективність хоч і численного «посполитого рушення», близько 30 тисяч, котре розглядалось зневажливо як «останній захист» державних кордонів¹⁹⁸, підсилити свої військові сили найманими іноземними підрозділами – німецькими, угорськими, пруськими¹⁹⁹, для яких цей період став піком розвитку «затяжного війська» у Речі Посполитій й позиційного зміцнення піхоти як роду військ назагал²⁰⁰, а також дещо менш військово кваліфікованими приватними військовими формуваннями литовських магнатів²⁰¹: «Universorum castrorum totiusque obsidionis haec fere erat facies. Secundum flumen a Disna Polotiam euntibus versus oppidum Sapolottam ad Dunam flumen primi Ungari

---

¹⁹⁵ Лобин А. Н. *Русская артиллерия в царствование Ивана Грозного* // Специальный выпуск I. Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного: материалы научной дискуссии к 455-летию начала Ливонской войны. Санкт-Петербург: MILHIST, 2012. Ч. 1. с. 106–110, 130.

¹⁹⁶ Paul M. *The Military Revolution in Russia, 1550–1682* // The Journal of Military History. US: Society for Military History, 2004. Vol. 68. p. 27, 29.

¹⁹⁷ Говард М. *Війна в європейській історії*. Київ: Мергайтп, 2000. с. 35–36.

¹⁹⁸ Kupisz D. *The Polish-Lithuanian Army in the Reign of King Stefan Bathory (1576–1586)* // Warfare in Eastern Europe, 1500-1800 / edited by Brian L. Davies. Leiden-Boston: Brill, 2012, p. 65.

¹⁹⁹ Brzezinski R. *Polish Armies 1569–1696*. London: Osprey Military Publishing, 1987. Vol. 1. p. 21–22.

²⁰⁰ Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1978. s. 112, 136, 151.

²⁰¹ Kukiel M. *Zarys historii wojskowości w Polsce*. Krakow: Nakladem krakowskiej spolki wydawniczej, 1929. s. 57–58.

conserant [...]. Infra Ungaros cis Polottam Nicolaus Radivilus Palatinus Vilmensis cum Christophoro filio [...]. Supra regia castra Germani loco, quo ante ostendimus, conserant. Ad Polotiam exercitu iam existente a Georgio Friderico in Prussia Duce quingenti lectissimi pedites supervenire. In his ex voluntariis Constantinus Constantini Ostrogoe Ducis filius cum lecta equitum ala»²⁰² – «Загальний вигляд усього військового табору і цілої облоги був приблизно таким. Уздовж річки, якщо іти від Десни в напрямку Полоцька, обернувшись до міста Заполюція, першими від річки Двіна розташувалися угорці [...] Нижче від угорців по той бік Полоти Микола Радзивілл, віленський воєвода, з сином Христофором [...]. Вище від королівського військового табору в місці, яке ми попередньо згадали, знаходились німці. У той час як військо уже перебувало біля Полоцька з'явилося п'ятсот добірних піхотинців герцога пруського Георга Фридеріка. В них, поміж добровольців, був Костянтин, син князя Костянтина Острозького, з добірним загоном вершників». Попри проведену реформу 1578 року, що передбачала створення «вибранецької піхоти» за угорським зразком з аркебузів і списів у співвідношенні дев'ять до одного, слабкий рівень новонабраних польських піхотинців зводив їх використання до виконання інженерних робіт²⁰³ – в історіографії є навіть сформована дещо перебільшена думка про повну заміну вітчизняного польського війська іноземними військовими формуваннями²⁰⁴ – та змусив Стефана Баторія все активніше залучати іноземні піхотні формування, зокрема німецькі та особливо угорські, останні з яких мали дещо «особливий» статус зважаючи на походження Стефана Баторія – короля і головнокомандувача, що, зрештою, добре простежується в наявних численних описах ведення військових дій саме угорською піхотою, котра доволі часто ставала альтернативою слабкій польській піхоті: «Ad hos Ungarum militem a fratre Christophoro Transsilvaniae Principe scribi curat»²⁰⁵ – «До цих [військ, які

---

²⁰² Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 39–40.

²⁰³ Nowak T., Wimmer J. *Historia oręża polskiego 963–1795*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1981. s. 172.

²⁰⁴ Поршнев Б. Ф. *Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства*. Москва: Наука, 1976. с. 21.

²⁰⁵ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 64.

були] він доручає, щоб брат Христофор, головнокомандувач в Трансільванії, набрав угорську піхоту». Так, королівським найманим військом угорців керував Каспар Бекеш (1520–1579) – відомий угорський полководець XVI століття, який разом з Стефаном Баторієм був одним з претендентів на трансільванський престол, однак після обрання Баторія князем, Бекеш вдався до втечі, та коли поляки запросили Баторія на престол, Бекеш з'явився в Польщу і попросив вибачення у нього, унаслідок чого він був призначений головнокомандувачем угорської піхоти протягом 1576–1580 років й збільшив частку угорського військового впливу в Речі Посполитій²⁰⁶. Так, під час взяття Полоцька, польський король неодноразово залучає до активних військових дій Каспара Бекеша та Миколу Радзивілла (Рудого) (1512–1584): «Praemissi ab Rege ad Polotiam fuere N. Radivilo et Caspar Beccasus itinerum claudendorum causa» – «Король Микола Радзивілл вислав їх вперед до Полоцька і Каспара Бекеша для перекриття шляхів». Угорці, завдяки своїй маневреності й професійності, використовували доволі різні методи та способи захоплення фортець, як на це вказує текст Рейнольда Гайденштайна. Так, під час взяття міста Заполоція, йдеться про підкопування мурів, підпалювання оборонних стін факелами, та застосування гармат з різного виду ядрами: «Bekesius interim Sapolottam oppidum oppugnare coeperat, actisque ad moenia vineis, tormentis iam quatiebat [...] praemiis maximis propositis, ut facibus ignem muris subjicerent, hortatur [...]»²⁰⁷ – «Цим часом Бекеш почав штурмувати місто Заполоція, і після того як зробив підкопи біля стін, ще й вдаряв ядрами [...] Після того як, пообіцяв найбільші винагороди, закликав, щоб вони підклали під мури вогонь від факелів». Закладання порошу у підкопи угорцями – інший доволі поширений спосіб полегшити захоплення фортифікаційних споруд та своєрідне нововведення «військової революції», зокрема при Великих Луках: «Simul Ungaros vallum

---

²⁰⁶ Андриеевский И. Е. *Бекеш Каспар* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 3. с. 342.

²⁰⁷ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 40–41.

subire, abque ima parte eius, cuniculum aperire, huicque pulverem subiicere iubet»²⁰⁸ – «Водночас він наказав, щоб угорці підібрались до насипу у віддаленій його частині, аби зробити підкоп і закласти туди порох». З цією ж метою доволі частим було використання гармат декількох видів, заряджених звичайними та розпеченими ядрами, які мали спричиняти пожежі в дерев'яних укріпленнях міста Полоцька: «Bekesius primo tormentis quatere arcem instituit [...] candentes globos iacere coepit»²⁰⁹ – «Бекеш спершу постановив розбивати укріплення міста гарматами [...] розпечені ядра почав кидати». Дещо згодом цю технологію «розпечених ядр» перейняв і сам Іван Грозний, попередньо називаючи її надто жорстоким явищем²¹⁰. Той факт, що угорська піхота, близько трьох тисяч, чисельно переважала німецьку, близько двох тисяч, й шотландську, близько трьохсот осіб²¹¹, ймовірно можна пояснити важкістю у вербуванні шотландських і зокрема німецьких солдатів, з огляду на попередній конфлікт інтересів Стефана Баторія та імператора Священної Римської імперії Максиміліана II Габсбурга щодо польського трону, про що свідчить відповідний коментар Рейнольда Гайденштайна про здійснення таємного вербування німецьких солдатів в польське військо: «Venit sub idem tempus cum Christophoro Rosdrasevio et Ernesto Veiero Germanus etiam miles: cuius etsi publice scribendi facultatem non habuissent, ac raptim saltem nomina dantes quosdam adduxissent, erant tamen ii et animo omnibus pares: et genere armorum atque usu rei militaris relinquis»²¹² – «У той самий час із Христофором Роздражевським і Ернестом Вейером також прийшла німецька піхота на відкритий набір якої вони навіть не мали дозволу, а проте поспіхом вписали імена, тих, котрі погодились, вони ж були й за мужністю, й за видом озброєння, й за майстерністю військовою рівними усім іншим». Особливість вербування іноземних військових контингентів у Речі Посполитій полягала в

---

²⁰⁸ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 83.

²⁰⁹ Ibid, p. 40.

²¹⁰ Волков В. А. *Войско грозного царя*. Москва: Прометей, 2016. Том 1. с. 310.

²¹¹ Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1978. s. 147.

²¹² Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 33.

тому, що король не наймав готові сформовані іноземні підрозділи з їх командирами, а спершу назначав своїх очільників, завданнями яких було завербувати якомога більше число військовиків²¹³. Попри те, що упродовж всієї Лівонської кампанії залучення іноземних військових контингентів відбувалось з різною інтенсивністю: в перший московсько-литовський період це число не перевищувало 10 тисяч, зокрема у 1563–1564 роках, під час правління Стефана Баторія дорівнювало близько 13 тисяч в 1578 році, 16 тисяч у 1580 та рекордні 22 тисячі в 1581 році²¹⁴, слід зазначити, що, з огляду на специфіку Лівонської війни – часто взяття стратегічно й тактично важливих фортець і укріплень виглядало як протистояння між малими військовими формуваннями й підрозділами на обмеженій території²¹⁵ – кількість іноземних військових формувань не є визначним маркером в оцінці їх військової ролі, а їх значення радше визначається на рівні малих військових сутичок, військової організації, озброєння. Так, попри чисельну перевагу угорців, німецька піхота мала кращу військову організацію й військову дисципліну назагал, і зокрема щодо комунікації²¹⁶, однак, як зазначає Рейнольд Гайденштайн, видані латиною королівські укази або рішення, перекладались кожним командиром мовою свого іноземного військового підрозділу, що очевидно було зроблено для злагодження військових підрозділів і посилення командно-адміністративного центру: «[ ] Edictum, Latine prius scriptum, inque Polonicam, Ungaricam et Germanicam linguas translatum, quod ex iis fere Gentibus exercitus constabat, proponit [...]»²¹⁷ – «Видав указ, спершу написаний з латинська, а згодом перекладений польською, угорською та німецькою мовами, бо зазвичай з цих народів складалось військо». У той же час, в умовах довготривалих облог і частих атак фортифікаційних укріплень, важливим був захист від

---

²¹³ Kupisz D. *The Polish-Lithuanian Army in the Reign of King Stefan Bathory (1576–1586)* // Warfare in Eastern Europe, 1500-1800 / edited by Brian L. Davies. Leiden-Boston: Brill, 2012, p. 63.

²¹⁴ Ibid, p. 67–68.

²¹⁵ Filyushkin A. *The Livonian war in the context of the 16th century East European wars* // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский государственный университет», 2014. № 1. с. 56–57.

²¹⁶ Новодворский В. В. *Ливонский поход Ивана Грозного 1570–1582*. Москва: Директ-Медиа, 2014. с. 53.

²¹⁷ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 32.

московитських стріл: так обмундирування німецької піхоти було доповнено овальним металевим диском для відбиття легкої повітряної атаки²¹⁸, а польські й інші військовики, котрі штурмували і впритул наближались до московських ворожих фортець, зокрема Пскова, виготовляли для власного захисту щільно наповнені платами й кінськими покривалами мішки, які мали захищати їх від легких обстрілів московських лучників, в такий спосіб полегшуючи взяття укріплених споруд: «Contra ea hec Samoscius comparabat quia lana destituebatur, centonibus stragulisque equorum per universum exercitum conquisitis, quam plurimos ex iis saccos implet»²¹⁹ – *«Проти цього Замойський таке приготував: оскільки вовни бракувало, після того як плати і покривала коней у цілого війська зібрав, наповнив ними якомога більшу кількість мішків»*. Очевидно, пошук нових способів взяття міст, був спричинений існуванням різних видів фортифікаційних укріплень та методів захисту від ворога у московитів, що є прямим свідченням переведення основних бойових дій у «закрите» військово-протистояння. Так, Антоніо Поссевіно говорить про три різновиди московитських укріплень: перший – «Arces [...] aliae ex saxis, et lateribus, quales duae sunt, quae civitati Moscuae haerent, una Novogardia, Plescoviaque [...]»²²⁰ – *«Одні укріплення з каміння і цеглин, до яких належать дві, котрі в місті Москва розташовані, одна в Новгороді і Пскові [...]»*; другий – «[...] Aggeribus vimine contexis, et ad duritiem pressis [...]» – *«[...]Вали скріплені плетеною з лози огорожею, і втрамбовані до твердого стану»*; третій – «Reliquae trabibus in quadrum convexis, media humo, vel arena, impressionem, diverberationemque sustinent, ignem non ferunt, adversus quem tamen interdum lutum oblinunt» – *«Решта з балок з'єднаних у формі чотирикутника з землею усередині або піском, тиск і удари витримують, проте не зносять вогню, супроти якого їх іноді намазують глиною»*. Як бачимо, всі вони виготовлялись з найбільш доступного матеріалу – деревини, лози, глини, піску, та подекуди з

²¹⁸ Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1978. s. 154.

²¹⁹ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 94.

²²⁰ Possevino Antonio. *De Moscovia // Starchevskii, A. V. Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. T. II. p. 605.

цеглин, і, незважаючи на активну співпрацю московських конструкторів з західними військовими інженерами навіть протягом першої половини XVII століття, більшість оборонних споруд до кінця XVII століття все ще залишались дерев'яними, а західний фортифікаційний досвід, здобутий у ході військових дій, лише показав необхідність модернізації фортифікаційних систем, зокрема на північному-заході Московської держави²²¹, в яких до цього було покращено лише умови стрільби з артилерії із старих середньовічних частоколів²²². Окрім того, польським та іншим іноземним військовим формуванням, зокрема, угорцям, доводилось мати справу з великими дерев'яними балками, які московити скидали з високих стін на ворога, як от під час взяття Полоцька, щоб не дозволити йому поставити довгі драбини на оборонні мури: «Imprimis magno incommode nostros afficiebant ingentis molis trabes in superiore parte muri [...] constitutae quae levi impulsu nostros deturbatae [...]»²²³ – «Перш за все великої шкоди нам завдавали масивні дерев'яні колоди, котрі у верхній частині муру [...] були встановлені так, що від легкого поштовху вибивали наших [...]». З метою ж протидіяти ворожим підкопам неодноразово, зокрема при Великих Луках, московити використовували й один з видів фортифікаційних споруд – бальверок: «Itaque fossam versus propugnaculum duci iubet»²²⁴ – «Отож, він наказав, рів у напрямку бальверку підвести». Бальверок, зважаючи на потужну кам'яну основу, три шари громіздких і масивних дерев'яних балок в його центральній частині, покритих глиною, вважався однією з найефективніших та найнадійніших оборонних споруд того часу, й часто створював великі труднощі війську Речі Посполитої²²⁵. З огляду на те, що угорці неодноразово вдавалися до різних

---

²²¹ Filyushkin A. *The Livonian war in the context of the 16th century East European wars* // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский государственный университет», 2014. № 1. с. 57.

²²² Paul M. *The Military Revolution in Russia, 1550–1682* // *The Journal of Military History*. US: Society for Military History, 2004. Vol. 68. p. 30–31.

²²³ Heidenstein Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 42.

²²⁴ *Ibid*, p. 84.

²²⁵ Эдмунд Э. Л. *Бальверки* // *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 4. с. 324–325.

методів, користаючи із різноманітних засобів, які спричиняли великі й малі пожежі, якісно новим підходом московитів було використання свіжого дерену, котрим намащували дерев'яні укріплення фортець, як от у Великих Луках (1579): «*Moscus Poloriensium praesidorum expugnatione comotus [...] cespite muros eorum tegere instiruerat*»²²⁶ – «*Московити, котрих спонукало захоплення штурмом захисників Полоцька [...] постановили вкрити дереном свої стіни*». Для гасіння ж полум'я доволі часто, зокрема при Пскові, використовували змочені у воді шкіри, якими накривали місця підпалів: «*[...] tanto in periculo Mosci: coriisque madefactis, et quibuscunque aliis poterant rebus incendio occurrebant*»²²⁷ – «*[...] У такій великій небезпеці московити відчайдушно боролися з пожежею і намоченими шкірами, і будь-якими іншими речами, якими лиш могли*». Важливим чинником в критичних ситуаціях була також самовіддана допомога простих московитів, зокрема дітей, жінок та людей похилого віку, які разом з військовими захищали стіни фортець від ворожих підпалів, як от під час облоги Полоцька: «*Omniū ardor erat, ut non aetate confecti, non mulieres, non pueri, vel laborem vel periculum recusarent; [...] et magna copia aqua aliaque opprimendae flammae suis supportarent [...]*»²²⁸ – «*Запал усіх був такий, що ані обтяжені старістю, ані жінки, ані діти, праці чи небезпеки не уникали; [...] і велику кількість води й іншого задля погашення полум'я своїм підносили [...]*».

Слід також зазначити, що різні іноземні військові формування у відмінний спосіб були готові до ведення військових дій, зважаючи на природні та ландшафтні особливості Московської держави, які мали чималий вплив на перебіг бойових дій. Так, до прикладу, взяття Полоцька ускладнювалось довготривалими зливами, котрі унеможливлювали здійснення підпалів дерев'яних фортифікаційних споруд московитів і розмивали шляхи, що обтяжувало пересування польської кінноти та забезпечення армії провізією:

---

²²⁶ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 76.

²²⁷ Ibid, p. 109.

²²⁸ Ibid, p. 42.

«[...] viae largissimis continuis que imbribus ita corruptae errant, ut jumenta eluctari e luto non posset, pleraque labori immoerentur, omnes que viae cadaveribus equorum complerentur»²²⁹ – «[...] шляхи настільки були пошкодженні дуже великими і невпинними дощами, що гужові тварини не могли вибратись з болота, й, здебільшого, помирали від виснаження, а всі шляхи були вкриті кінськими трупами». Природньо-кліматичні умови Московської держави завдавали чималих фізичних та моральних збитків багатонаціональному війську Речі Посполитої, які, як засвідчує текст Рейнольда Гайденштайна, найкраще долали пруське і польське військо: «[...] Prussici tamen [...] commeatu aliisque necessariis rebus optime a Principe suo instructi erat [...]. Polonicus etiam peditatus, etsi nuper admodum scriptus erat, [...] animo nec ipse se demittebat»²³⁰ – «[...] Однак прусаки [...] своїм маркграфом провізією та іншими необхідними речами найкраще були забезпечені. Також польська піхота, хоч й недавно була набрана, [...] не впадала у відчай». Натомість же, через звичку провадити війну в «комфортних» умовах та неготовність до непередбачуваних ситуацій, найбільше доводилось страждати німецьким військам: «In communibus omnium angustiis maxime premebatur Germani [...]»²³¹ – «Від спільних для всіх нещасть найбільше потерпали німці [...]». З огляду на погані кліматичні й ландшафтні умови, потребу поповнити запаси провізії, можливі затримки військових виплат, поширеною була практика відводу військ на спеціальні «військові квартири» – місця тимчасового розміщення військовослужбовців в населених пунктах під час маневрів, навчань і походів, які до появи військових казарм у XVIII – XIX ст. слугували для розміщення військ в воєнний й мирний час²³². Такі ж квартири використав гетьман коронний та один з головнокомандувачів польської армії Микола Мелецький після взяття Полоцька: «Quibus rebus perfectis Mioletius in tres partes exercitum

---

²²⁹ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 43.

²³⁰ Ibid, p. 44.

²³¹ Ibid, p. 44.

²³² Тучко С. А. *Военный словарь*. Москва: Кучково Поле, 2008. с. 153.

distributum in hiberna deduxit»²³³ – «Після того як ці справи були завершені, Мелецький, розділивши військо на три частини, відвів його у зимові квартири». Водночас, особливості природних та ландшафтних умов майже не перешкоджали московитам. Так, до прикладу, вони легко переправлялись через численні ріки, завдяки заздалегідь спорудженим міцним і надійним мостам, як от на шляху до Великих Лук: «Qua via cum Moscus quod exercitus suos ducere soleat, quos quemadmodum supra dictum est, Lukis semper cogebat: omni ea pontes maximis acrobustissimis ex trabibus facti erant»²³⁴ – «Оскільки цим шляхом московити мали звичку проводити свої війська, які, як уже сказано було раніше, завжди збирались у Луках, то на ньому всьому були споруджені мости із дуже товстих колод».

Наявність іноземних військових формувань у складі польського коронного війська вимагало від його головнокомандувача – короля Стефана Баторія дотримання військової дисципліни й реорганізації військової управлінської системи. Під час бойових дій, як засвідчує джерельний аналіз тексту Рейнольда Гайденштайна, король, а водночас і головнокомандувач війська, відігравав ключову роль, приймаючи остаточні рішення щодо можливих шляхів розгортання наступальних дій. Це добре простежується в ситуації, коли він вдався до стратегічного взяття найміцнішої фортеці Заполоція, з метою деморалізувати й підважити бойовий дух супротивника: «Regi dubitandum non videbatur, quin a media eademque summa ac munitissima arce ordianda oppugnatio esset»²³⁵ – «Королеві видавалось безсумнівним, що штурм слід почати з середньої, і водночас головної й найукріпленішої фортеці». Водночас, у ході військових кампаній доволі часто скликали також військові наради, з метою вирішення нагальних питань щодо можливих варіантів ведення військових операцій: «Ibi dum coriae aliae, quae expectabantur, convenirent, de belli administrandi ratione, ac quo potissimum hac expeditione cum

---

²³³ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 55.

²³⁴ Ibid, p. 78.

²³⁵ Ibid, p. 38.

exercitu se converteret, ad consilium retulit»²³⁶ – «Там [у Вільно] поки інші війська, на які вони очікували, збиралися, вирушив на нараду щодо плану провадження війни і того, куди найкращим чином під час цієї кампанії йому із військом вирушити». Королівським військам також доволі часто доводилось раптово співдіяти з іноземними військовими підрозділами, так до прикладу зі шведським на шляху до Полоцька – «Dum per aliquot dies frustra urbem oppugnant, nostris sui colligendi, et cum Svecicae militiae Praefecto Georgio Boiie [...] communicandi spacium dederunt. Iis ad Goviam flumen medio inter Volmariam et Vendam loco Svecicae coriae se adjungunt»²³⁷ – «Поки упродовж кількох днів вони марно місто штурмують, дають час, щоб наші зібрали свої сили і з командувачем шведського війська Георгом Бойє з'єднались. Поблизу річки Говія посередині між Вольмаром і Венденом шведське військо приєднується до них». Тривале перебування й присутність найманих військ, зокрема угорців, шведів, німців, пруссаків, козаків у польському війську доволі часто спричиняла суперечки між військовими формуваннями, які вдавались до самовільних дій, ослаблюючи контроль центрального військового керівництва в особі короля, що сталося до прикладу під час однієї з військових нарад: «Dum cum Mioletio et Senatoribus reliquis amplius deliberare Rex vult, Germanus miles privato consilio Polottam transgressus erat [...]»²³⁸ – «У той же час, коли король хоче більше порадитись з Мелецьким та рештою сенаторів, німецьке військо, внаслідок власного рішення, перейшло [річку] Полоту [...]».

Іноземці долучались не лише на рівні активних бойових дій, але й у ролі військових архітекторів або ж інженерів. Так, відомо, що королівська армія протягом усієї військової кампанії мала велику кількість військових помічників та обозів, які доволі часто уповільнювали рух основного війська²³⁹. Відтак, з метою уникнення труднощів у просуванні, Замойський вдавався до поділу обозу, зокрема при Великих Луках, на три шеренги, впорядковувавши його:

---

²³⁶ Heidenstein Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 68.

²³⁷ Ibid, p. 26.

²³⁸ Ibid, p. 39.

²³⁹ Brzezinski R. *Polish Armies 1569–1696*. London: Osprey Military Publishing, 1987. Vol. 2. p. 19–20.

«Huic rei ita occurrit, ut universorum impedimentorum agmen in tres ordines distribueret»²⁴⁰ – «У цій ситуації він протидіяв в такий спосіб, що розділив на три шеренги колону усього обозу». Водночас, присутність ковалів та інших військових ремісників дозволила Замойському забезпечити польське військо усім необхідним під час всієї тривалої кампанії: «Samoscius non modo copias suas instructas iam haberet, verum ab omnibus aliis etiam rebus esset paratissimus. Itinerum enim locorum, in que iretur, difficultates animo providens, fabrorum aliorumque opusculum, qui bello usui esset, ac tormentorum campestrium non exiguum numerum adduxerat»²⁴¹ – «Замойський мав не лише свої споряджені війська, але й був дуже підготований на всі інші випадки. Бо під час походу, передбачаючи складності, в усі місця, які він проходив, приводив немалу кількість ковалів і інших ремісників, котрих використовували під час війни, а також польові металеві машини». Доволі цікавою та ефективною зокрема була тактика польського коронного канцлера щодо забезпечення військ провіантом і фуражем під час походу, коли він вдався до рівномірного розподілу дозрілого збіжжя між усіма частинами польського війська: «Matura iam in agris, qua exercitus iter faciebat, frumenta, ac maxime pabulum erat. Cum autem Regem Samoscius cum reliquo exercitu eadem via subsequeretur sciret, in partes universum agrum eum, per quem iter erat, descripsit; quarum unam exercitui, qui cum illo erat metendam permisit: reliquas sequenti alii exercitui integras servari iussit; que res diligentissime a milite observata fuit»²⁴² – «Збіжжя уже дозріле на полях, котрими прямувало військо, було найкращим фуражем. Оскільки Замойський знав, що король з рештою війська має намір йти тією самою дорогою, усе це поле, яким пролягав шлях, розділив на частини, з яких одну військові, що було з ним, дозволив жати, інші ж наказав зберегти цілими для другого війська, котре йде слідом; за цим військо дуже пильно слідкувало». З огляду ж на те, що польське військо захоплювало і доволі часто руйнувало під

---

²⁴⁰ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 72.

²⁴¹ Ibid, p. 71–72.

²⁴² Ibid, p. 112.

час військових дій фортифікаційні споруди, які король мав намір використовувати для ведення подальших наступальних дій проти Московської держави²⁴³, вони неодноразово поновлювались та відбудовувались з залученням іноземних архітекторів й інженерів: «Itaque adhibito architecto Italo Dominico Rodolphino Camerte [...] ipse opus dimensus erat, in Polonos, Ungaros et Litanos, aemulatione Nationu eo citius perfectum iri existimans, id partitur»²⁴⁴ – «Отож, після того як він звернувся до італійського архітектора Домініка Родольфіна з Камерино [...] він сам виміряв працю, розділив між поляками, угорцями і литовцями, вважаючи, що так вона швидше буде виконана».

Аналіз дібраних латиномовних джерельних матеріалів («Історія Лівонської війни» Тілемана Бреденбаха, «Опис Сарматії Європейської» Алессандро Гваньїні, «Життя великого московського князя Івана Васильовича» Пауля Одерборна, «Про Московію» Антоніо Поссевіно і «Коментарі про московську війну: шість книг» Рейнольда Гайденштайна) засвідчив, що під час Лівонської війни на її чотирьох етапах першому (1558–1562), другому (1562–1570), третьому (1570–1578) та четвертому (1578–1583) було залучено різні зовнішні наймані підрозділи у ширшому класичному розумінні – наймані кваліфіковані військові підрозділи, для котрих війна була ремеслом, зокрема угорців, німців, італійців, пруссів і шведів, а також модифікований варіант внутрішніх найманих підрозділів, котрі набували статусу «іноземних військових формувань», з огляду на уможливлення їх використання через територіальний або союзницький аспекти, як от, поляків, козаків і татарів.

Польські військові контингенти, близько двох тисяч, та нечисленні чеські й італійські, до утворення Речі Посполитої у 1569 році, діяли як кінні та піші іноземні військові підрозділи, зокрема під керівництвом Миколи Радзивілла (Рудого), беручи активну участь на першому й другому етапах військових дій, які назагал не були успішними для Великого князівства Литовського, зважаючи

---

²⁴³ Бойко В. Г. *Військово – політичні плани Стефана Баторія щодо московської держави у 1584–1587 рр.* // Науково-теоретичний альманах «Грані». Дніпро: Грані, 2015. № 9. с. 108–109.

²⁴⁴ Heidensten Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex.* Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. p. 88.

на неефективність посполитого рушення назагал й нестачу фінансування «найманців», як от, поляків після 1566 року.

Натомість, залучені низові козаки, попри свою нечисленність у королівському війську Сигізмунда Августа, близько тисячі, та його наступника короля Стефана Баторія – близько тисячі трьохсот, однак зважаючи на відповідність змінам загальної польської моделі ведення бойових дій, яка полягала в наданні переваги маневреності й військовій хитрості перед веденням прямого бою, здатність швидко діяти в ролі легкоозброєної кінноти або ж піхоти, як от поблизу Ули, провадити швидкий і динамічний напад, добре орієнтуватись та вивчати місцевість, зберігати фактор раптовості, як от біля Усвяту, слідувати нововведенням й змінам принесеними «військовою революцією», як от біля Великих Лук, залучаючи порох та вогнепальну зброю здебільшого на постійній основі, надали значну допомогу польському війську на другому й четвертому етапах Лівонської війни, уможливаючи успішне виконання поставлених військових цілей без надмірних людських та матеріальних втрат.

Проаналізовані джерельні матеріали також вказали на те, що татарські військові формування, які головним чином склались з легкої й швидкої кінноти і які, зважаючи на низку перешкод щодо вербування іноземних військових контингентів під час Лівонської війни, зокрема перекриття західного й північно-західного кордону Московської держави, ідеологічне протистояння «Заходу» і «Сходу», поверхневе реформування внутрішньої військової системи й обмеженість військових обмінів на першому етапі «військової революції», стали доброю альтернативою західноєвропейським формуванням і були доволі добре інкорпоровані у московське військо, в котрому складала близько тридцяти тисяч, як от біля Дерпту; жорстокість же татар щодо жінок та полонених була покликана залучити додаткові кошти від викупу знатних жінок або полонених і залякати сусідні міста, спричинивши там паніку, а відтак послабити їх обороноздатність, як от біля Вендену. Окрім того, аналіз джерельних текстів дозволив простежити наявність певних культурних

та релігійних упереджень у московитів щодо ворожих іноземних військових формувань – поляків, литовців, а також особливим чином щодо німців, що, мабуть таки, було пов'язано з культурною та військовою закритістю Московської держави на першій фазі «військової революції».

Проаналізовані тексти ще вказали на те, що, з огляду на проведення якісних і кількісних змін щодо матеріально-технічного забезпечення, використання пороху, вогнепальної зброї великого калібру, у Лівонській війні на різних її етапах, важливу роль відіграло використання важкої артилерії та пороху, зважаючи на перенесення акценту військових дій на облоги. Так, біля Полоцька московсько-татарське військо мало добру матеріально-технічну базу, зокрема малокаліберну зброю, велику кількість солдатів й «велику гармату», ймовірно одну з трьох найбільших на той час, чи то «Павлін», чи то «Кашпірову», чи то «Степанову» гармату, котрі московити після поразок намагались нищити, вдаючись до так званої тактики «спалення землі», або ж залучати водні шляхи задля їх швидкісного транспортування у місця активного ведення бойових дій; поблизу ж Вендену московсько-татарське військо користало з гармат шведського зразка, що може свідчити про назагал однаковий технологічний спосіб функціонування московських та шведських гармат, завдяки залученню іноземних майстрів ливарної справи до початку Лівонської війни, зокрема італійців і німців, або ж про недостатню кількість власної артилерії до чого спричинилися не досить вдала реформа зі збільшення кількості гармат під час так званої першої фази «військової революції» в Московській державі протягом другої половини XVI століття.

Королівське військо Речі Посполитої, з огляду на недостатню ефективність посполитого рушення, головно під час правління Стефана Баторія, було підсилено іноземними військовими контингентами – угорськими, німецькими, пруськими, шведськими і шотландськими, для яких цей період став піком розвитку «затяжного війська» у Речі Посполитій й позиційного зміцнення піхоти як роду військ назагал, а також дещо менш військово-кваліфікованими приватними військовими формуваннями литовських магнатів.

Попри те, що в польському війську, помітно збільшилась роль іноземних піших військових формувань, що є прямим свідченням загальноєвропейської військової тенденції щодо «спішування й облегшення військ» у XVI–XVII століттях, вдало використовувалась й важка артилерія, головно угорцями, які, зважаючи на спільність походження короля і головнокомандувача Стефана Баторія та Каспера Бекеша, очільника угорського найманого підрозділу, мали дещо «особливий» статус, що сприяло їх більш інтенсивному задіянню в різноманітні військові операції поряд з іншими іноземними військовими формуваннями. Так, угорці, будучи доброю альтернативою слабкій новоствореній в 1578 році польській «вибранецькій піхоті», вдавались до використання різних методів й способів захоплення фортець, зважаючи на різноманітність і особливості кожного з типів московських оборонних систем: підкопування мурів під час взяття Заполоція, закладання пороху у підкопи біля Великих Лук, й використання гармат декількох видів, заряджених звичайними та розпеченими ядрами поблизу Полоцька, котрі згодом сам Іван Грозний теж взяв на озброєння. Очевидно, кількісна перевага угорців, близько трьох тисяч, над німецькою піхотою, близько двох тисяч, була зумовлена складністю у вербуванні німецьких солдатів, з огляду на попередній конфлікт короля Стефана Баторія та імператора Священної Римської імперії Максиміліана II Габсбурга за польський трон й специфіку системи вербування іноземних військових формувань в Речі Посполитій назагал, котра полягала у наймі не готових сформованих іноземних підрозділів з їх командирами, а власне призначенні королем своїх військових очільників, які повинні були залучити військовиків ззовні, шляхом особистого вербування кожного з солдатів. З огляду ж на те, що Лівонська війна була здебільшого сукупністю численних військових зіткнень між малими військовими формуваннями, кількість іноземних військових формувань не є визначальним маркером в оцінці їх військової ролі, натомість на певних етапах значно важливіше значення мала злагоджена взаємодія військових формувань на полі бою й вчасне виконання королівських наказів, котрим мало б сприяти те, що будь-які офіційні

королівські укази чи рішення головнокомандувача латиною командири кожного з іноземних підрозділів одразу ж намагались перекладати мовою свого військового формування, посилюючи позиції військового командно-адміністративного центру. Власне, аналіз латиномовних матеріалів вказав також й на те, що, з огляду на залучення іноземних військових формувань різних родів, польський король, будучи головнокомандувачем і приймаючи остаточні рішення, був змушений вдаватись до скликання доволі частих військових нарад для вирішення подальшого ходу бойових дій, що, однак не завжди забезпечувало належну військову дисципліну й дотримання військової субординації, унаслідок чого часто траплялась військова самодіяльність, як от коли німецьке військо, котре назагал мало кращу військову організацію від угорців й славилось своєю військовою дисципліною, за власним рішенням перейшло річку Полоту, що очевидно не сприяло реалізації більш складних військових завдань з можливістю поєднання різних родів військ. Важливу роль відігравала також готовність іноземних підрозділів протидіяти захисним методам і тактиці московитів, до прикладу, обмундирування німецького війська було доповнено овальними металевими дисками для відбиття легких обстрілів московитських лучників, а польське й інші військові підрозділи, виготовляли для власного захисту щільно наповнені платами й кінськими покривалами мішки. Доволі часто проти іноземних військових формувань, зокрема угорців, під час довготривалих облог й атак різного роду московитських захисних укріплень: з каміння й цеглин, з плетеної лози й глини, з намазаних глиною балок, з обкладених свіжим дерном зовнішньої частини стін захисної лінії, використовували масивні дерев'яні колоди, аби не дозволити поставити довгі драбини на оборонні мури біля Полоцька, башти, з метою протидіяти ворожим підкопам біля Великих Лук та змочені у воді шкіри тварин у місцях підпалів.

Про здатність же різних іноземних військових формувань вести бойові дії, з огляду на природо-кліматичні та ландшафтні особливості Московської держави, джерела засвідчили, що найбільшими перешкодами були довготривалі

дощі й розмиті болотисті шляхи, з якими найкраще справлялись прусська і польська піхота, хоч й недавно була набрана, натомість же, через звичку провадити війну в «комфортних умовах» та неготовність до непередбачуваних ситуацій, найбільше доводилось страждати досвідченій німецькій піхоті, через що часто всі військові підрозділи, з огляду на погані погодні чи ландшафтні умови, потребу поповнити запаси провізії чи ж затримки військових виплат, тимчасово дислокувались на спеціальних «військових квартирах», а московсько-татарському війську такі умови майже не перешкоджали, з огляду на попередню готовність, як от наявність заздалегідь споруджених міцних і надійних мостів на шляху до Великих Лук.

Упродовж всієї військової кампанії, у королівському війську зокрема, важливу роль відігравало залучення іноземних архітекторів та інженерів, як от Домініко Родольфіна з Камерино або ж Алессандро Гваньїні, котрі керували відбудовою зруйнованих стратегічно важливих фортифікаційних укріплень й побудовою нових систем захисту військових поселень.

ВИСНОВКИ

Аналіз дібраних, з-поміж великої кількості, історичних латиномовних творів про події Лівонської війни (1558–1583), «Історія Лівонської війни» Тілемана Бреденбаха, «Опис Сарматії Європейської» Алессандро Гваньїні, «Життя великого московського князя Івана Васильовича» Пауля Одерборна, «Про Московію» Антоніо Поссевіно та «Коментарі про московську війну: шість книг» Рейнольда Гайденштайна, зумовлених паралельним у часі культурним й інтелектуальним піднесенням та інтенсивним книгодрукуванням, зважаючи на тему дослідження, соціально-професійну приналежність авторів, відмінність їхнього військово-політичного досвіду, стиль нарації, змістову структуру творів, хронологічні рамки висвітлення подій і їх відображення через авторське сприйняття, вказав на розбіжні або ж спільні аспекти ключових подій Лівонською війни, надаючи можливість порівняння й зіставлення інформації, з огляду на предмет дослідження, одразу у декількох джерелах. Так, історичний твір вільної наративної форми пруського доктора теології Тілемана Бреденбаха «Історія Лівонської війни», будучи одним із перших зразків латиномовних творів про «лівонський конфлікт», складаючись головно з семи тематичних підрозділів і присвяти та базуючись на свідченнях очевидців подій, зокрема доктора теології і проповідника в Дерпті Філіпа Ольмена, надрукований у 1564 році, описує деталі наступальних й оборонних дій протягом 1558–1564 років, зокрема при Дерпті (1558) і Полоцьку (1563). Космографічний твір польського військового інженера італійського походження й фахівця з фортифікаційних укріплень Алессандра Гваньїні «Опис Сарматії Європейської», передбачаючи детальний географічний та картографічний описи у шести книгах про політичні, адміністративні і культурні особливості польських, литовських, пруських, лівонських, татарських й московських земель та ґрунтуючись здебільшого на особистому військовому досвіді автора, виданий вперше в 1578 році, містить особливо цінні згадки про військові дії упродовж 1561–1574 років, зокрема деталі боїв під Полоцьком (1563), Улою (1568) й Усвятом (1569). Памфлет історика і магістра

богослов'я з Померанії Пауля Одерборна «Життя великого московського князя Івана Васильовича», будучи присвяченим особі царя Івана Грозного, складаючись з трьох книг й базуючись на свідченнях очевидців та учасників боїв, опублікований в 1585 році, висвітлює військові епізоди біля Дерпту (1558), Вендену (1578) і Полоцька (1579). Коментарі, близькі до споминів чи репортажу, папського дипломата та апостольського вікарія для Русі, Лівонії, Померанії, Саксонії й Угорщини Антоніо Поссевіно «Про Московію», складаючись з двадцяти двох підрозділів і засновуючись на особистих спостереженнях автора й використанні джерельних матеріалів Герберштайна, Гваньїні, Кобенцеля, Джовіо і Кампензе, надрукований 1586 року, зображаючи заключний період протистояння між Стефаном Баторієм та Іваном Грозним протягом 1580–1583 років, містить детальні описи відмінностей й особливостей фортифікаційних укріплень Московської держави. Коментарі ж офіційного історіографа баторіанських часів прусського походження Рейнольда Гайденштайна «Коментарі про московську війну: шість книг», видані 1585 року, складаючись з шести книг і присвяти племіннику Стефана Баторія князю Трансільванському Сигізмунду Баторію (1581–1602), описуючи заключний етап Лівонської війни протягом 1577–1583 років, деталізують низку найбільш важливих боїв цього етапу, зокрема військові дії під Венденом (1578), Полоцьком (1579), Усвятом (1579), Заволоцією (1579), Великими Луками (1580) й Псковом (1581).

Розгляд іноземних військових формувань в латиномовних джерельних матеріалах крізь призму «військової революції», процесу її імплементації на «східноєвропейський театр бойових дій» та дискусії довкола неї авторитетних дослідників Омана Чарльза, Джеффри Паркера, Франсуа Ейсбура, Джілмара Вісоні і Джейкоба Френка, у зіставленні з «регулярними» військовими формуваннями, з огляду на військове обладнання, види озброєння, ландшафтні особливості, використання тактичних й стратегічних підходів, командно-військове управління і реформування військової системи – засвідчив, що під час Лівонської війни на її чотирьох етапах першому (1558–1562), другому

(1562–1570), третьому (1570–1578) та четвертому (1578–1583) було залучено різні зовнішні наймані підрозділи у ширшому класичному розумінні – наймані кваліфіковані військові підрозділи, для котрих війна була ремеслом, зокрема угорців, німців, італійців, пруссів і шведів, а також модифікований варіант внутрішніх найманих підрозділів, котрі набували статусу «іноземних військових формувань», зважаючи на уможливлення їх використання через територіальний або союзницький аспекти, як от, поляків, козаків й татарів. Велике князівство Литовське до злиття з Королівством Польським в 1569 році, з огляду на неефективність посполитого рушення назагал та ініціативу Миколи Радзивіла (Рудого), вдавалось до залучення іноземних військових контингентів, як от, польських, близько двох тисяч, і нечисленних чеських й італійських, котрі діяли як кінні та піші підрозділи на першому й другому етапі «лівонської кампанії», що назагал не були успішними для Великого князівства Литовського, зважаючи на нечисленність «найманців» і фінансові труднощі, зокрема припинення військових фінансових дотацій полякам після 1566 року. Залучені ж низові козаки, попри свою нечисленність у королівському війську Сигізмунда Августа, близько тисячі, та його наступника короля Стефана Баторія – близько тисячі трьохсот, зважаючи на відповідність змінам загальної польської моделі ведення бойових дій, котра полягала в наданні переваги маневреності й військовій хитрості перед веденням прямого бою, здатність швидко діяти як легкоозброєнна кіннота або ж піхота, до прикладу поблизу Ули, провадити швидкий і динамічний напад, добре орієнтуватись та вивчати місцевість, зберігати фактор раптовості, як от біля Усвяту, слідувати нововведенням й змінам принесеними «військовою революцією», до прикладу біля Великих Лук, залучаючи порох та вогнепальну зброю здебільшого на постійній основі, надали значну допомогу польському війську на другому й четвертому етапах Лівонської війни, уможливаючи успішне виконання поставлених військових цілей без надмірних людських та матеріальних втрат. Татарські військові формування, як впливає з проаналізованих джерельних матеріалів, які головним чином складались з легкої й швидкої кінноти і котрі,

зважаючи на низку перешкод щодо вербування іноземних військових контингентів під час Лівонської війни, зокрема перекриття західного й північно-західного кордону Московської держави, ідеологічне протистояння «Заходу» і «Сходу», поверхневе реформування внутрішньої військової системи й обмеженість військових обмінів на першому етапі «військової революції», стали доброю альтернативою західноєвропейським формуванням і були доволі добре інкорпоровані у московське військо, в котрому склали близько тридцяти тисяч, як от біля Дерпту, а їх жорстокість щодо жінок та полонених мала на меті залучити додаткові кошти від викупу знатних жінок або полонених і залякати сусідні міста, спричинивши там паніку, а відтак послабити їх обороноздатність, до прикладу біля Вендену. Окрім того, аналіз джерельних текстів дозволив простежити наявність певних культурних та релігійних упереджень у московитів щодо ворожих іноземних військових формувань – поляків, литовців, а також головно щодо німців, що, очевидно, було пов'язано з культурною та військовою закритістю Московської держави на першій фазі «військової революції». З огляду на проведення якісних і кількісних змін щодо матеріально-технічного забезпечення, використання пороху, вогнепальної зброї великого калібру, як засвідчують проаналізовані тексти, у Лівонській війні на різних її етапах, важливу роль відіграло використання важкої артилерії та пороху, зважаючи на перенесення акценту військових дій на облоги. До прикладу, біля Полоцька московсько-татарське військо мало добру матеріально-технічну базу, зокрема малокаліберну зброю, велику кількість солдатів й «велику гармату», ймовірно одну з трьох найбільших на той час, чи то «Павлін», чи то «Кашпірову», чи то «Степанову» гармату, котрі московити після поразок зазвичай знищували, вдаючись до так званої тактики «спалення землі», або користали з водних шляхів задля їх швидкісного транспортування у місця активного ведення бойових дій; біля Вендену ж московсько-татарське військо користало з гармат шведського зразка, можливо з причин назагал однакового технологічного способу функціонування московських та шведських гармат, завдяки попередньому залученню іноземних

майстрів ливарної справи, зокрема італійців і німців, або ж недостатньої кількості власної артилерії через не досить вдалу реформу зі збільшення кількості гармат під час так званої першої фази «військової революції» в Московській державі протягом другої половини XVI століття.

Королівське військо Речі Посполитої, з огляду на недостатню ефективність посполитого рушення й пік залучення «затяжного війська» та позиційне зміцнення піхоти як роду військ назагал, головню під час правління Стефана Баторія, було підсилено іноземними військовими контингентами – угорськими, німецькими, пруськими, шведськими і шотландськими, а також дещо менш військово-кваліфікованими приватними військовими формуваннями литовських магнатів. Попри те, що в польському війську, помітно збільшилась роль іноземних піших військових формувань, що є прямим свідченням загальноєвропейської військової тенденції щодо «спішування й облегшення військ» у XVI–XVII століттях, вдало використовувалась й важка артилерія, головню угорцями, які, через спільність походження короля і головнокомандувача Стефана Баторія та Каспера Бекеша, очільника угорського найманого підрозділу, мали дещо «особливий» статус, що сприяло їх більш інтенсивному залученню в різноманітні військові операції поряд з іншими іноземними військовими формуваннями. Так, угорці, будучи доброю альтернативою слабкій новоствореній в 1578 році польській «вибранецькій піхоті», вдавались до використання різних методів й способів захоплення фортець, зважаючи на різноманітність і особливості кожного з типів московських оборонних систем: підкопування мурів під час взяття Заполоція, закладання пороху у підкопи біля Великих Лук, й використання гармат декількох видів, заряджених звичайними та розпеченими ядрами поблизу Полоцька, котрі згодом сам Іван Грозний теж взяв на озброєння. Кількісна перевага угорців, близько трьох тисяч, над німецькою піхотою, близько двох тисяч, була зумовлена, мабуть, складністю вербування німецьких солдатів, з огляду на попередній конфлікт короля Стефана Баторія та імператора Священної Римської імперії Максиміліана II Габсбурга за польський

трон й специфіку системи вербування іноземних військових формувань в Речі Посполитій назагал, що передбачала найм не готових сформованих іноземних підрозділів з їх командирами, а власне призначення королем своїх військових очільників, які повинні були залучати військовиків ззовні, шляхом особистого вербування кожного з солдатів. З огляду ж на те, що Лівонська війна була здебільшого сукупністю численних військових зіткнень між малими військовими формуваннями, кількість іноземних військових формувань не є визначальним маркером в оцінці їх військової ролі, натомість на певних етапах значно важливіше значення мала злагоджена взаємодія військових формувань на полі бою й вчасне виконання королівських наказів, котрим мало б сприяти те, що будь-які офіційні королівські укази чи рішення головнокомандувача латиною командири кожного з іноземних підрозділів одразу ж намагались перекладати мовою свого військового формування, посилюючи позиції військового командно-адміністративного центру. Власне, аналіз латиномовних матеріалів вказав також й на те, що, з огляду на залучення іноземних військових формувань різних родів, польський король, будучи головнокомандувачем і приймаючи остаточні рішення, був змушений вдаватись до скликання доволі частих військових нарад для вирішення подальшого ходу бойових дій, що, однак не завжди забезпечувало належну військову дисципліну й дотримання військової субординації, унаслідок чого часто траплялась військова самодіяльність, як от коли німецьке військо, котре назагал мало кращу військову організацію від угорців й славилось своєю військовою дисципліною, за власним рішенням перейшло річку Полоту, що очевидно не сприяло реалізації більш складних військових завдань з можливістю поєднання різних родів військ. Важливу роль відігравала також готовність іноземних підрозділів протидіяти захисним методам і тактиці московитів, до прикладу, обмундирування німецького війська було доповнено овальними металевими дисками для відбиття легких обстрілів московитських лучників, а польське й інші військові підрозділи, виготовляли для власного захисту щільно наповнені платами й кінськими покривалами мішки. Доволі часто проти іноземних

військових формувань, зокрема угорців, під час довготривалих облог й атак різного роду московитських захисних укріплень: з каміння й цеглин, з плетеної лози й глини, з намазаних глиною балок, з обкладених свіжим дерном зовнішньої частини стін захисної лінії, використовували масивні дерев'яні колоди, аби не дозволити поставити довгі драбини на оборонні мури біля Полоцька, больверки, з метою протидіяти ворожим підкопам біля Великих Лук та змочені у воді шкіри тварин у місцях підпалів.

Природо-кліматичні та ландшафтні особливості Московської держави, як засвідчили джерела, мали чималий вплив на ведення бойових дій іноземними військовими формуваннями, так, найбільшими перешкодами були довготривалі дощі й розмиті болотисті шляхи, з якими найкраще справлялись прусська і польська піхота, хоч й недавно була набрана, натомість же, через звичку провадити війну в «комфортних умовах» та неготовність до непередбачуваних ситуацій, найбільше доводилось страждати досвідченій німецькій піхоті, через що часто всі військові підрозділи, з огляду на погані погодні чи ландшафтні умови, потребу поповнити запаси провізії чи ж затримки військових виплат, тимчасово дислокувались на спеціальних «військових квартирах», а московсько-татарське військо було готове до них, з огляду на наявність заздалегідь споруджених міцних і надійних мостів на шляху до Великих Лук. Королівське військо, упродовж всієї військової кампанії, залучало іноземних архітекторів та інженерів, як от Домініко Родольфіна з Камерино або ж Алессандро Гваньїні, котрі керували відбудовою зруйнованих стратегічно важливих фортифікаційних укріплень й побудовою нових систем захисту військових поселень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Bredenbach Tilemann et Olmen Philipp. *Belli Livonici, quod magnus Moscoviae Dux anno 1558 contra Livones gessit nova et memorabilis historia, lamentabilem universae Dorpatensis provinciae vastationem et excidium complectens, bona fide per T. Bredenbachium conscripta* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 242–264.
2. Gwagnini Alexandro. *Sarmatiae Europaeae Descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam, Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Spiraе: Bernardus Albinus, 1581. 271 p.
3. Heidenstein Reinold. *De bello Moscovitico, quod Stephanus Rex Poloniae gessit, commentariorum libri sex*. Basileae [Basel]: Conrad Valdkirchium, 1588. 186 p.
4. Oderborn Paul. *Joannis Basilius Magni Moscoviae Ducis vita* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 514–589.
5. Possevino Antonio. *De Moscovia* // Starchevskii, A. V. *Historiae Ruthenicae scriptores exteri saeculi XVI*. Berolini: Formis F. Reichardtianis. Poland: Biblioteka Lancucka, 1842. Т. II. р. 590–691.

Наукова література:

6. Бойко В. Г. *Військово – політичні плани Стефана Баторія щодо московської держави у 1584–1587 рр.* // Науково-теоретичний альманах «Грані». Дніпро: Грані, 2015. № 9. с. 107–111.
7. Брехуненко В. А. *Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. 66 с.
8. Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV– XVIII ст.* Київ: Основи, 1998. Т. 3. 631 с.

9. Вирський Д. С. *Річесполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. У 2-х ч. Ч.1. 503 с.
10. Войтович Л. В. *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква: видавець Олександр Пшонківський, 2006. 781 с.
11. Войтович Л. В. *Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст.* // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 3. с. 64–79.
12. Волков В. А. *Войны и войска Московского государства (конец XV — первая половина XVII вв.)*. Москва: Эксмо, 2004. 379 с.
13. Волков В. А. *Войско грозного царя*. Москва: Прометей, 2016. Том 1. 420 с.
14. Говард М. *Війна в європейській історії*. Київ: Мегатайп, 2000. 166 с.
15. Грабенский Вл. *История польского народа*. Минск: МФЦП, 2006. 800 с.
16. Дельбрюк Г. *История военного искусства в рамках политической истории: в 4 томах*. Санкт-Петербург: Наука, 2001. Т. 4. 365 с.
17. Дроздов Ю. Н. *Моски, русы и Московское государство*. Москва: Агенство Литера, 2015. 212 с.
18. Дячок О. О. *Археографія видань твору А. Гваньїні та фрагментів з нього // Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ: Генеза, 2001. Вип. 2. с. 302–316.
19. Дячок О. О. *Проблема авторства «Опису європейської Сарматії» в історіографії // Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог–Нью-Йорк, 1999. с. 251–262.
20. Дячок О. О. *Хроніст Алессандро Гваньїні // Український археографічний щорічник*. Київ: Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2004. Вип. 8. с. 299–321.

21. Заруба В. М. *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття*. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2003. 484 с.
22. Зашкільняк Л. О. *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів: Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. 226 с.
23. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
24. Лаврук Л. І. *Про "плагіат" Алессандро Гваньїні з Мацея Стрийковського: порівняння образів в історичних нарративах XVI ст.* // «Магістеріум. Історичні студії». Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2015. Вип. 54. с. 16–20.
25. Леп'явко С. А. *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 286 с.
26. Леп'явко С. А. *Участь козаків у російсько-литовській війні в 1567–1569 рр.* // Україна і Росія в панорамі століть. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. с. 66–72.
27. Лимонов Ю. А. *Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVI вв.* Ленинград: Наука, 1978, 272 с.
28. Лобанов Н. А. *Образ России в германском обществе XVI-XVII веков* // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.): сборник статей памяти В.И.Буганова. Москва: Российская академия наук, Институт российской истории; отв. ред. Н. М. Рогожин, 2001. с. 135–152.
29. Лобин А. Н. *Русская артиллерия в царствование Ивана Грозного* // Специальный выпуск I. Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного: материалы научной дискуссии к 455-летию начала Ливонской войны. Санкт-Петербург: MILHIST, 2012. Ч. 1. с. 104–158.
30. Лукьяненко Н. А. *Издание сочинений Пауля Одерборна* // Вестник Московского государственного областного университета. Москва: Издательство МГОУ, 2007. № 2. с. 153–155.
31. Мак-Нил У. *В погоне за мощью. Технология, вооруженная сила и общество в XI–XX веках*. Москва: Территория будущего, 2008. 456 с.

32. Некрашевич-Короткая Ж. В. *События и лица российской истории второй половины XVI – первой половины XVII в. В памятниках латиноязычной поэзии великого княжества литовского* // Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2012. № 2(12). с. 15–29.
33. Николетта Марчалис. *Люторь иже луть. Прение о вере царя Ивана Грозного с пастором Рокитой*. Москва: Языки славянской культуры, 2009, с. 29.
34. Новодворский В. В. *Ливонский поход Ивана Грозного 1570–1582*. Москва: Директ-Медиа, 2014. 338 с.
35. Орлов А. С. *История России*. Москва: Проспект, 2006. 568 с.
36. Пенской В. В. *От лука к мушкету: вооруженные силы Российского Государства во 2-й половине XV–XVII вв.: проблемы развития*. Белгород: БелГУ, 2008. 152 с.
37. Пенской В. В. *Очерки истории Ливонской войны. От Нарвы до Феллина. 1558–1561 гг.* Белгород: ИПЦ «ПОЛИТЕРРА», 2014. 255 с.
38. Пилипчук Я. В. *Татары в Ливонской войне // История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480–2015*. Санкт-Петербург: MILHIST, 2016. Ч. 2. с. 496–515.
39. Плюшар А. А. *Гейденштейн Рейнгольд* // Энциклопедический лексикон. Санкт-Петербург, 1838. Т. 13. с. 416.
40. Попов В. Е., Филюшкин А. И. *"Война Коадьоторов" и Позвольские соглашение 1557 года* // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский государственный университет», 2009. Вип. 1-2. с. 151–185.
41. Поршнева Б. Ф. *Тридцатилетняя война и вступление в неё Швеции и Московского государства*. Москва: Наука, 1976. 436 с.
42. Сербина Н. Ф. *Поссевіно Антоніо* // *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х томах*. Київ: Знання України, 2004. Т. 2. с. 312–314.
43. Сікора Р. *З історії польських крилатих гусарів*. Київ: Дух і Літера, 2012. 96 с.

44. Скобелкин О.В. *Служилые «немцы» в русском войске второй половины XVI в.* // История военного дела: исследования и источники. Специальный выпуск I. Русская армия в эпоху царя Ивана IV Грозного: материалы научной дискуссии к 455-летию начала Ливонской войны. Санкт-Петербург: MILHIST, 2012. Ч. 1. с. 69–103.
45. Толстой Н. И. *Избранные труды. Славянская литературно-языковая ситуация.* Москва: Языки русской культуры, 1998. Т. 2. 545 с.
46. Тучко С. А. *Военный словарь.* Москва: Кучково Поле, 2008. 400 с.
47. Филюшкин А. И. «*Historia belli Livonici*» Тильмана Бреденбаха // Вестник СПбГУ. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский государственный университет», 2011. Вып. 3. с. 71–77.
48. Филюшкин А. И. *Завоевание Стефаном Баторием Полоцка в 1578 г. в Европейском нарративе* // Вестник Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2014. Вып. 1. Сер. 2. с. 5–12.
49. Черникова Т. В. *Европеизация России во второй половине XV-XVII веках: монография.* Москва: Московский государственный институт международных отношений, 2012. 944 с.
50. Шмурло Е.Ф. *История России IX–XX век.* Москва: Вече, 2005. 469 с.
51. Щербак В. О. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Київ: КМ Academia, 2000. 300 с.
52. Яворницький Д. І. *Історія запорозьких козаків.* Київ: Наукова думка, 1990. Т. 2. 560 с.
53. Янушкевич А. Н. *Ливонская война 1558-1570 гг. и Великое княжество Литовское.* Минск: Медисонт, 2013. 362 с.
54. Brzezinski R. *Polish Armies 1569–1696.* London: Osprey Military Publishing, 1987. Vol. 1. 48 p.
55. Brzezinski R. *Polish Armies 1569–1696.* London: Osprey Military Publishing, 1987. Vol. 2. 48 p.

56. Cipolla C. *Un Italiano nella Polonia e nella Svezia tra il XVI e il XVII secolo. Notizie biografiche* // Miscellanea di storia Italiana. Torino, 1887. T. XXVI. p. 547–657.
57. Filyushkin A. *The Livonian war in the context of the 16th century East European wars* // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Санкт-Петербург: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Санкт-Петербургский государственный университет», 2014. № 1. с. 47–64.
58. Frank J., Visoni G. *The Military Revolution in Early Modern Europe*. London: Palgrave Macmillan, 2016. 88 p.
59. Gliszczyński M. *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Księg XII*. Petersburg: Wolff Bolesław Maurycy, 1857. T. 1. 264 s.
60. Hall B. and DeVries K. *Essay Review the "Military Revolution" by Geoffrey Parker Revisited* // Technology and Culture. Baltimore: Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology, 1990. Vol. 31. p. 500–507.
61. Heisbourg F. *Europe's Military Revolution* // Joint Force Quarterly. Washington: National Defense University Press, 2002. No. 32. p. 9–33.
62. Isabel de Madariaga. *Ivan the Terrible*. New Haven: Yale University Press. 2005. 484 p.
63. Kukiel M. *Zarys historii wojskowości w Polsce*. Krakow: Nakładem krakowskiej spolki wydawniczej, 1929. 340 s.
64. Kupisz D. *The Polish-Lithuanian Army in the Reign of King Stefan Bathory (1576–1586)* // Warfare in Eastern Europe, 1500-1800 / edited by Brian L. Davies. Leiden-Boston: Brill, 2012, p. 63–93.
65. Lesmaitis, G. *LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje – XVI a. antrojoje pusėje*. Vilnius: Baltos lankos, 2010. 222 s.
66. Nowak T., Wimmer J. *Historia oręża polskiego 963–1795*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1981. 699 s.
67. Oman C. *The Art of War in the Sixteenth Century*. London: Greenhill Books, 1999. 784 p.

68. Parker G. *The "Military Revolution" 1560–1660 a Myth?* // The Journal of Modern History. Chicago: University of Chicago Press, 1976. Vol. 48. p. 195–214.
69. Parker G. *The Military Revolution: Military innovation and the rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 257 p.
70. Paul M. *The Military Revolution in Russia, 1550-1682* // The Journal of Military History. US: Society for Military History, 2004. Vol. 68. p. 9–45.
71. Pierling P. *La Russie et le Saint Siege*. Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, 1897. Vol. II. 480 p.
72. Poe M. *The Consequences of the Military Revolution in Muscovy: A Comparative Perspective* // Comparative Studies in Society and History. London: Cambridge University Press, 1996. Vol. 38. p. 603–618.
73. Poe M. *The Military Revolution, Administrative Development, and Cultural Change in Early Modern Russia* // The Journal of Early Modern History. Leiden: Koninklijke Brill NV, 1998. Vol. 2. p. 247–273.
74. Roberts M. *The Military Revolution, 1560–1660* // Essays in Swedish History. London: Weidenfeld and Nicolson, 1967. p. 195–223.
75. Thibaut J. *Review Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660 by Christopher Duffy* // Technology and Culture. Baltimore: The Johns Hopkins University Press and the Society for the History of Technology, 1980. Vol. 21. p. 481–490.
76. Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1978. 613 s.
77. Zbysław Wojtkowiak. *Aleksander Gwagnin i Maciej Strykowski: dwaj autorzy jednego dzieła*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2014. 342 s.

Довідникова література:

78. Андреевский И. Е. *Батории* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 3. с. 180–181.

79. Андриеевский И. Е. *Бекеш Каспар* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 3. с. 342
80. Богуславский В. В. *Мадский Бируля* // Славянская энциклопедия: Киевская Русь – Московия: в 2-ч томах. Москва: Олма-Пресс, 2001. Т. 1. с. 685–686.
81. Браудо А. И. *Гейденштейн Рейнгольд* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 8. с. 245.
82. Браудо А. И., Ефрон И. А. *Бреденбах* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т.4. с. 634.
83. Браудо А. И., Ефрон И. А. *Эммерих* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т.79. с. 771–772.
84. Бузескуль В. *Тираннія і тираны в Древней Греції* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1901. Т. 33. с. 224–226.
85. Виноградов В. В. *Космография* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 16. с. 378.
86. Годовикова Л. Н. *Введение* // Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yakov.works/acts/16/possevino/233.html> (10.01.2019).
87. Гречко А. А. *Армия* // Советская военная энциклопедия. Москва: Воениздат, 1976–1980. Том 1. с. 251–252.
88. Корецкий В. И. *Ливонская война 1558-83* // Большая Советская Энциклопедия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/great-soviet-encyclopedia/bse/070/132.htm> (10.01.2019).
89. Любович Н. Н. *Поссевино Антонио* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 24а. с. 698–699.

90. Эдмунд Э. Л. *Больверки* // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 4. с. 324–325.
91. Benigni U. *Antonius Possevinus* // Catholic Encyclopedia. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ecatholic2000.com/cathopedia/vol12/voltwelve241.shtml> (10.01.2019).
92. Duncker und Humblot. *Bredenbach Tilmann* // Allgemeine Deutsche Biographie. München/Leipzig: Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, 1876. Band 3. s. 279.
93. Duncker und Humblot. *Oderborn Paul* // Allgemeine Deutsche Biographie. München/Leipzig: Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, 1875–1912. Band 24. s. 149.
94. Gassencamp R. *Neue Urkunden über den Aufenthalt des Alessandro Guanini und seiner Familie in Polen* // Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen. Posen, 1888. Band 4. p. 290–292.

Лексикографічна література:

95. Дворецкий И. Х. *Латинско-русский словарь*. Москва: Русский язык медиа, 2006. 1096 с.
96. Du Cange. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Niort: L. Favre, 1883. 693 p.
97. Glare P. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Oxford University Press, 1994. 2126 p.
98. Niermeyer J. F. *Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden: Brill, 1976. 90 s.